

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Й ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Й — ўзбек кирилл алифбосининг ўн биринчи ҳарфи. Жарангли, тил ўрта, сирғалувчи ундош товуш. Сўз боши (йўл, йиғ), ўртаси (кейин, кийим) ва охири (тўй, сарой)да кела олади. Айрим сўзларда, т, д товуши ўрнида келади (кетин—кейин), баъзиларида з га мослашади (ёй-ёз; сўйламоқ—сўзламоқ). Қипчоқ шеvasида сўз бошида бу товуш ўрнида ж қўлланади (йўл—жўл, йўк—жўк). Бу хусусият қад. талаффуз қонуниятлари б-н боғлиқ бўлиб, Маҳмуд Кошғарий даври тилида ҳам кузатилади. Ўрхун-Енисей, туркий ёзувларида, шунингдек, араб, лотин графикасидаги алифболарда ўзига хос кўринишга эга. Сўғд ёзувида учрамайди.

ЙЕЛЛОУСТОН - АҚШнинг шим.-ғарбидаги дарё, Миссури дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 1200 км, ҳавзасининг майд. 182,3 минг км². Қояли тоғлардан бошланади. Юқори оқимида Йеллоустон миллий парки кудудидан чуқур каньон

(360 м гача) ва шаршаралар ҳосил қилиб оқади; куйи оқимида — текислик дарёси. Ўртача сув сарфи 365 м³/сек. Баҳор — ёз ойларида тўлиб оқади. Суғоришда фойдаланилади.

ЙЕЛЛОУСТОН МИЛЛИЙ ПАРКИ - АҚШнинг шим.-ғарбидаги кўриқхона. Вайоминг, Монтана, Айдахо штатларида. Қояли тоғларнинг ўрта қисмида, бал. 2200—2500 м платода жойлашган. Платонинг атрофи бал. 3000—3600 м ли тоғ тизмалари б-н ўралган. Майд. 9000 км². Й.м.п. — мамлакатдаги дастлабки кўриқхона, 1872 й.да ташкил этилган. Паркнинг 90% ҳудуди игна баргли қалин ўрмон б-н қопланган. Йеллоустон дарёсида чуқ. 360 м гача, уз. 20 км ли дара ва бал. 94 м гача бўлган шаршаралар бор, балчиқ вулкани ва қўл кўп, энг каттаси Йеллоустон кўли (майд. 139 км²). 3 мингга яқин гейзер бор. Йирик ҳайвонлардан қора айиқ (барибал), кўнғир айиқ (грizzly), буғу, оху, антилопа, койот, бизон ва

б., кушларнинг 200 га яқин тури мавжуд. Й.м.п.нинг табиати манзарали, йилига 4,5 млн. гача турист келади.

ЙЕНА — Германиядаги шаҳар, Тюрингия ерида. Заале дарёси бўйида. Аҳолиси 101 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Т. й. тугуни. Оптика-механика саноатининг йирик маркази. «Карл Цейс» 3-ди дунёда оптика асбоблари ишлаб чиқарадиган энг катта корхоналардан бири. Асосан, экспорт учун астрономия ускуналари, ёруғлик ва электрон микроскоплар, тиббиёт ускуналари, фотообъективлар, биноклар, оптик шишалар, дори-дармон ишлаб чиқарилади. Йена университети, планетарий, сейсмология ин-ти, расадхона бор. 1806 й.да Й. яқинида Наполеон қўшинлари Пруссияни мағлубиятга учратган.

ЙЕНА УНИВЕРСИТЕТИ - Фридрих Шиллер номидаги Йена университети — Германиядаги йирик ун-тлардан бири. 1558 й. Йенадаги акад. гимназия негизда ташкил қилинган. Фалсафа ва тарих, филол., иқтисодий кибернетика, пед., адабиёт ва санъат, тиббиёт, биол., кимё, физика, мат., технология, ҳуқук, теология, жисмоний тарбия бўйича мутахассислар тайёрлайди. 5 мингдан ортиқ талаба ўқийди. Ун-т кутубхонаси (1558 й. ташкил этилган) 2,5 млн.дан ортиқ асар сақланади.

ЙЕНСЕН (Jensen) Йоханнес Вильгельм (1873.20.1, Фарсе, Ютландия — 1950.25.11, Копенгаген) — Дания ёзувчиси. Й.нинг илк романлари «Данияликлар» (1896) ва «Эйнар Элькер» (1898). «Химерланд тарихлари» (1898—1910) ҳикоялар тўпламида Й. Шим. Ютландия табиати, аҳолисининг турмушини тасвирлаган. «Қиролнинг кулаши» (1—3-қисмлар, 1900—01) тарихий романи ўрта асрдаги Дания деҳқонларининг ижтимоий адолат учун кураши тўғрисида. Й. готик ирқ деб аталмиш ирққа қайта ҳаёт бахш этишни тарғиб қилди. Ёзувчининг ирқий-биологик назария б-н қизиқиши «Олис йўл» эпосеясида ўз ифодасини топди (1—6-қисмлар, 1908—22) ва шу

асари учун Й. Нобель мукофоти лауреати булди (1944). «д. Ора хоним» (1904) ва «Ғилдирак» (1905) романларида капиталистик Америка ҳаётиининг ҳаққоний манзаралари берилган. Й. «Шеърлар» (1906), «Афсоналар» (1907—44), «Йиллар дақиқаси» (1923), «Ютландия шамоли» (1931) тўпламлари муаллифи. Й. ижодига реализмни модернистик услуб б-н ўйғунлаштириш хос.

ЙЕНСЕН (Jensen) Йоханнес Ханс Даниель (1907.25.6, Гамбург — 1973.11.11, Гейдельберг) — немис на-зариётчи-физиги. Гамбург ун-тини тугатган (1932).

Илмий ишлари атом ядроси назарияси ва қаттиқ жисм физикасига оид. Фанга спин-орбитал боғланиш тушунчасини киритган. М. Гепперт-Майеразя мустақил равишда ядронинг қобик моделини ишлаб чиққан. Кристалларда ионларнинг ўзаро таъсирлашишини ўрганган ва кристаллар тўлиқ энергиясининг атомлараро масофага боғлиқлигини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1963).

ЙИГИРИШ — толали ўсимлик (жут, зигир, каноп, пахта), жун ва ипак толаларидан, кимёвий толалардан ҳар хил йўғонликка ҳамда турли физикавий хоссаларга эга бўлган иплар тайёрлаш жараёни. Й. қўлда ва машиналар-да амалга оширилади. Қўлда Й. сўнгги неолит давридан маълум. Кейинчалик жаҳондаги деярли барча халқлар орасида (Чекка Шим. ўлкалари халқларидан ташқари) кенг тарқалди. Пахта толасидан ип Й. дастлаб Ҳиндистонда маълум бўлган. Ўрта Осиёда пахта экиб, ип Й. ва газлама тўқиш милод бошидаёқ расм бўлган эди. Қўлда Й.нинг энг оддий усули бармоқлар ёрдамида толалардан пилик тайёрлаб ва уни осилган ҳолатда ушлаб кафтлар орасида аста-секин ингичкалаштиришдан иборат бўлган. Кейинчалик дугли урчуқ пайдо бўлди ва ип тайёрлаш анча осонлашди. Ўзбекистонда кад. урчу қанча такомиллаштирилиб, ғилдиракли чарх ясалди. Бундай чархнинг ғилдираги қўлда айлан-тирилди, шунда унинг урчуғи чилвир орқали уёқдан-буёққа бурилди. Бора-

бора чарх такомиллаштирила борилди. Урчук ёки чархда ип Й. учун толалар олдин ёғоч тарокларда тараб текислаб олинар эди. Й. учун тайёрлаб олинган толалардан пиликлар тайёрланиб, улардан ингичка-йўғонлиги деярли бир хил иплар эшилди. Қўлда Й. усули айрим жойларда ҳозир ҳам қўлланади.

Машинада Й. 18-а.дан бошлаб ривожлана бошлади. Узлуксиз ишлайдиган биринчи урчуқли Й. машинасиغا Буюк Британияда 1738 й. патент берилган. Унда чўзиш асбоби ҳам бўлган. Бундай машинада толаларни чўзиш, бураш (эшиш) ва ўраш (ғалтакка ўраш) жараёнлари бажарилган. Й. машинаси аста-секин такомиллаштира борилди. 1823 й.да даврий ишлайдиган автомат Й. машинаси, 1870 й.да эса узлуксиз ишлайдиган ҳалқасимон Й. машинаси ихтиро қилинди. Шундан сўнг Й. машиналарининг янги-янги моделлари яратилди. Англия, Франция, Германия, АҚШ, Россияда Й. ф-калари курилди. Ҳозир Й. жараёни, асосан, автомат машиналарда амалга оширилади.

Ўзбекистонда Й. корхонасини ҳам ўз ичига олган дастлабки тўқимачилик ф-каси 1926 й.да Фарғонада курилди. Кейинчалик Тошкент тўқимачилик комбинати барпо қилинди (1932—40). Унинг таркибида Й. фабрикаси ҳам бор. Ҳозир бу корхона жуда йириклашиб кетган. Тошкент тўқимачилик машиналари 3-ди 1946 й. дастлабки пилик тайерлаш ва Й. машиналарини ишлаб чиқара бошлади. «Ўзбектўқимачиликмаш» бирлашмасида (1971 дан) пилик тайерлаш, Й., ҳалқали Й., Й.-пишитиш ускуналари ишлаб чиқарилади. Ўзбекистон машинасозлигида Й., эшиш-пишитиш, калавалаш жараёнларини биргаликда бажарадиган ҳалқали Й. (жун толалари учун) ва Й.-пишитиш (пахта толалари учун) машиналари яратилди. Булардан 5 хил русумли машиналар чет элларга экспорт қилинади. Жумладан, ПК-100 русумли Й.-пишитиш машинаси Брно (Словакия, 1965), Пловдив (Польша, 1966) Халқаро ярмаркаларида олтин медаль олган (к.

Йигириш машинаси).

Машинада Й. жараёни толаларни Й.га тайерлаш, Й.нинг ўзи, ипни пардозлаш ва ўраш босқичларини ўз ичига олади. Ипни тайёрлашда толалар тозаланади, пишитилади, узунлиги ва йўғон-ингичкалиги бўйича хилланади, таралади, бир оз пишитилиб пилик ҳосил қилинади. Бу ишлар бирин-кетин саваш, титиш, тараш, чўзиш ва пилик машиналарида бажарилади. Ипни пардозлашда унинг сирти тозаланади, ипак ва жун толаларидан йигирилган ипнинг туқлари куйдирилади, ип назорат тирқишидан ўтказилади. Тайёр ип ғалтаклар, коғоз патронлар ва бобиналарга ўралади.

Машинада йигириладиган толаларнинг хоссалари ва олинадиган ипнинг нимага ишлатилишига қараб, Й.нинг 3 тизими, яъни оддий (карда), қайта тараш ва аппарат тизимлари қўлланади. Ўртача йўғонликдаги узун толалар оддий тизимда, ингичка узун толалар қайта тараш тизимида, калта толалар аппарат тизимида йигирилади. Бу тизимлар бир-биридан толаларни тараш усули б-н фарқ қилади. Булардан ташқари, штапель тизими ҳам бор. У элементар кимёвий толалар дастасидан калава ип олишда қўлланади. Бу тизимда толаларни титиш, саваш ва тараш жараёнлари бўлмайди. Айтиб ўтилган тизимларда қўлландиган Й. машиналарининг ҳаммасида урчук бор. Амалда урчуксиз Й. машиналари ҳам қўлланади. Уларда толаларни бураш ва ипни ўраш жараёнларини мустақил иш қисмлари бажаради. Й. пайтида толаларга таъсир қиладиган кучларни қисобга олиб урчуксиз Й.нинг ушбу усулларини санаб ўтиш мумкин: пневмомеханик, уюрмавий ва электр механик усуллар. Урчуксиз Й. машиналарининг иш унумдорлиги урчуқли машиналарникидан 2—3 марта юқори бўлади.

Текстурланган (қайишоқлиги юқори) таркибий ип ҳар хил киришимли кимёвий толалардан карда ёки тарокли (қайта тараш) тизимда йигириб олинади. Меланж (олачипор) ип ҳар хил рангга бўялган

толалар аралашмасидан йигириб олинади. Пишитилган калава ип Й.-пишитиш машиналарида ёки пишитиш машиналарида тайёрланади. Й.нинг юкррида айтиб ўтилган барча усуллари хозир қам (жойига қараб) қўлланади.

Ад.: Марасулов Ш. Р., Будпиков В. И., Толали материалларнинг механик технологияси, Т., 1971; Букаев М. Т., Ипгазлама ишлаб чиқаришнинг умумий технологияси, Т., 1984.

ЙИГИРИШ МАШИНАСИ - толалар ни тозалаб, титиб, саваб, тараб, олинган пилтани қўшиб чўзиб ёки бўшгина химариб тайёрланган пиликдан ҳар хил йўғон-ингичкаликдаги ип оладиган машина. Ишлатиладиган толалар (жут, жун, зиғир, пахта, каноп, ипак ва сунъий толалар) нинг турига қараб, табиий толаларга мўлжалланган Й.м., урчукли (ҳалқали) Й.м. ва урчуксиз Й.м., йигириш-пишитиш машинаси каби хилларга бўлинади. Кимёвий толалар ҳам табиий толаларга мўлжалланган машиналарда йигирилади. Узлуксиз ва узлукли (тўхтаб-тўхтаб) ишлайдиган урчукли (ҳалқали) Й.м.да барча турдаги толаларни йигириш мумкин. Унда толалардан тайёрлаб олинган пиликлар чўзиш асбобида ингичкалаштирилиб, толалар тутами ҳосил қилинади. Улар урчук ва югурдаклардан иборат пишитиш механизми ёрдамида ипга айлантрилади. Ип урчук ва югурдаклардан иборат пишитиш механизми ёрдамида пишитилади ва ўраш механизми ёрдамида урчук найчаси (қоғоз патрон) га ўралади. Ипга тўлган найчалар урчукдан олиниб, ўрнига бўш найчалар кийдириб қўйилади. Ҳар бир Й. м.да 500 тагача урчук бўлиши мумкин.

Урчуксиз Й.м. пневмомеханик, уюрмавий ва электр-механик хилларга бўлинади. Мас, тараб тўғриланган толалар пневмомеханик машинада ҳаво оқими ёрдамида тез айланиб турган камерага узатилади, у ерда камера пилтага айланади ва ундан чиқиб бобина (ғалтак) га ўралади. Чўзиш асбобида пилта ингичкалаштирилиб, ипга айлантрилади,

бураш курилмасида пишитилади ва ўраш механизми ёрдамида ғалтакка ўралади.

Турли толалардан пишитилган ғалтак ип олиш учун йигириш-пишитиш машинасидан фойдаланилади. Бу машина бирин-кетин 4 жараён (йигириш, эшиш, бураш ва ғалтакка ўраш жараёнлари) ни бажаради. Бундам машина ипни пишитиш тезлигини ва иш унумдорлигини анча оширади (қ. Йигириш).

ЙИГИРУВЧИЛИК — толалар (жут, зиғир, каноп, пахта, ипак ва кимёвий толалар) ни тозалаб, тараб, эшиб ва пишитиб ҳар хил йўғонликдаги ип олиш касби (қ. Йигириш, Йигириш машинаси).

ЙИЛ — вақт ўлчов бирлиги: Ернинг Қуёш агрофида бир марта тўла айланиб чиқадиган вақтга яқин. Унинг давомийлигига олимлар қадимдан қизиққанлар. Қад. Хитой ва Мисрда Й. анча аниқ ҳисобланган. Юнон олими Гиппарх мил. ав. 2-а.да Й. «1/300 куни кам 365 1/4 кун» эканлигини аниқлаган. Бу эса ҳозиргидан фарқ қилади (қ. Кабиса йил). Ҳоз. вақтда турли Й. тушунчалари қўлланилади. Мас, Қуёшнинг кўринма ҳаракатида унинг юлдузларга нисбатан кетма-кет 2 марта бир хил вазиятни эгаллаши орасида ўтган давр юлдуз Й.и (сидерик Й.) дейилади; унинг давомийлиги 365,256360 ўртача суткага тенг. Қуёшнинг баҳорги тенг кунлик нуқтасидан кетма-кет 2 марта ўтиши орасидаги давр тропик Й. дейилади, у 365,242196 ўртача суткага тенг. Бундан ташқари, аномалистик Й. — Қуёшнинг перигелийдан кетма-кет 2 марта ўтиш орасидаги давр (365,259641 ўртача сутка), ажлар Й. — Қуёшнинг Ой орбитаси тугунларининг биридан (кўтарилувчи ёки пасайувчи) кетма-кет икки марта ўтиши орасидаги давр (346,620047 ўртача сутка) ва б. Й. ҳисоблари мавжуд. Шунингдек, Й.нинг фасл, ойларга бўлиниши ва давомийлигига қараб ҳижрий-камарий, ҳижрий-шамсий Й. ҳисоблари ва ҳ.к. мавжуд (қ. Календарь).

ЙИЛ ФАСЛЛАРИ — баҳор, ёз, куз, киш. Й.ф.нинг алмашилиши Ер айланиш ўқининг орбита (Ернинг Қуёш

атрофида айланиш йўли) текислигига nisбатан оғишганлиги (66°33') сабаб бўлади. Ер Қуёш теварагида айланганда Ер ўкининг йўналиши ўзгармайди. Шу сабабли Ер Қуёш атрофида айланар экан бир Шим. кутб, бир Жан. кутб Қуёшга қараб қолади. Шим. кутб Қуёшга рўпара бўлганда Шим. ярим шар кўпроқ исийди, Жан. кутб Қуёшга рўпара келганда эса Жан. ярим шар кўпроқ исийди. Шундан йил фасллари алмашинади. Шим. ярим шарда баҳор фаслининг бошланиши деб — Қуёшнинг баҳорги кун-тун тенглиги нуктасидан ўтиш вақти (21—22 март); ёз фаслининг бошланиши деб Қуёшнинг ёзги туриш нуктасидан ўтиши (21—22 июнь); куз фаслининг бошланиши деб — Қуёшнинг кузги тенг кунлик нуктасидан ўтиши (23 сент.) ва кишнинг бошланиши деб — Қуёшнинг кишки туриш нуктасидан ўтиши (21—22 дек.) кунлари қабул қилинган. Жан. ярим шарда буларнинг акси бўлади.

Йил фасллари бир-биридан Ер юзининг ҳамма жойида ҳам фарқ қила берайди. Мас, экватор яқинида ҳаво доим бир хил бўлади. Бу ўлкаларга икки томондан туташган жойларда (экватор ёни ўлкаларда) йил 2 фаслга бўлинади: курғоқчил ва серёмғир фасл. Ўзбекистон жойлашган кенгликларда эса баҳор ва куз фасллари қисқароқ (2 ой атрофида), ёз фасли узун (5 ой чамаси) бўлади. Кутбий ўлкаларда, аксин-ча, ёз жуда қисқа, киш узоқ давом этади.

Й.ф.нинг астрономик узунлиги: баҳорники 92,8 сутка, ёзники 93,6 сутка, кузники 89,8 сутка ва кишники 89,0 сутка, бироқ турли зоналарда Й.ф.нинг узунлиги турлича бўлади.

ЙИЛ ҲИСОБИ — катта вақт ораликларини ҳисоблаш тизими. Й. х.нинг кўпгина тизимлари бирон тарихий ёки афсонавий ҳодисадан бошланган. Христиан черкови Й. х. бошланишини афсонавий Исо Масихнинг туғилиши б-н белгилаган. Мазкур Й. (янги милод) тизими ҳоз. кўпгина мамлакатларда қабул қилинган (қ. Календарь), Исломга

этикод қилувчи халқларда Й. х. милодий 622 йил (Муҳаммаднинг Маккадан Мадинага кўчиб ўтган вақти) дан бошланади.

ЙИЛЛИК МАРОМ, мавсумий маром — биологик жараёнлар ва ҳодисалар интенсивлиги ҳамда характерининг йиллик даврий такрорланиб туриши б-н боғлиқ бўлган ўзгаришлар; кутблардан тортиб то тропик зоналаргача бўлган худудлардаги барча организмларда кузатилади. Ташқи муҳит шароитининг кун узунлиги б-н бирга ўзгариши Й.м. учун асосий сигнал бўлади (қ. Фотопериодизм). Биологик жараёнларнинг йиллик такрорланиб туриши тур учун муҳим бўлган реакциялар йиғиндисини ўз ичига олади. Й.м. организмларнинг миграцияси, кишки ёки ёзги уйкуга кетиши, бошпана, ин, уя қуриши каби хилма-хил фаолиятида намоён бўлади. Биокимёвий ва физиологик функцияларнинг мавсумий ўзгариши ўсиш, ривожланиш, кўпайиш, терморегуляция, фаол ҳаракатланиш ва б. ҳодисалар б-н боғлиқ. Кўпчилик ўсимлик ва ҳайвонларда Й. м. доимий муҳит шароитида ўзгармас бўлсада, кўпинча турга хос ҳодиса ва жараёнларнинг қатъий такрорланиб туриши бу маромдан четга чиқиши мумкин.

ЙИЛЛИК ПАРАЛЛАКС (юн. parallaxis — оғиш) — Ернинг Қуёш атрофида айланиши сабабли юлдузлар вазиятларининг йиллик кўринма ўзгариши. Ердаги кузатувчидан юлдузгача бўлган масофани аниқлашда қўлланиладиган катталиқ. Гипотенузаси Қуёшдан бирор юлдузгача бўлган масофага, кичик катти Ернинг катта ярим ўқиға тенг бўлган тўғри бурчакли учбурчакнинг кичик бурчаги шу юлдузнинг Й. п. бўлади. Й. п. ёйнинг бир секунддан (1») кам бўлиб, ундан узоқ масофаларни ўлчашда фойдаланилади.

ЙИЛЛИК ҲАЛҚА, йиллик қаватлар — 1) ўсимликларда ксилема (ёғоч) нинг ўсиш зоналари; ёз-кишнинг алмашинишига қараб, камбий фаолиятининг ўзгариши натижасида вужудга келади.

Дарахтларнинг пояси, шохи ва илди-
ни кўндалангига кесиб Ў.х.ни кўриш
мумкин. Вегетация даврининг бошида
ҳосил бўлган ксилема тузилиши, ранги,
ялтироқлиги, ўлчами ва б. механик ҳос-
салари б-н вегетация даврининг 2-ярмида
ҳосил бўлган ксилемадан фарқ қилади.
Ўсимликнинг илдиз бўғзини арралаб
ва кесилган жойидаги Ў.х.лар сонига
қараб, дарахт ёшини аниқлаш мумкин:
2) ҳайвонларда — баъзи тўқималарда
ҳар йили ривожланиб, узоқ сақланадиган
(индивидуалнинг ёшини аниқлашга ёрдам
берадиган) ҳосилалар. Ў.х.- узоқ вақт
ривожланган ва муҳим ўзгаришларга
учрамаган скелет тузилмаларида ҳосил
бўлади. Мас, Ў.Х. балиқ тангачалари-
да, моллюска чиғаноқларида ва судра-
либ юрувчилар калла суягининг ясси
қисмида, тирноқларда бўлади. Ў.х. со-
нига қараб, индивидуалнинг ёши, у ё бу да-
ражада кенглигига қараб, ўсиш суръати
аниқланади.

ЙИЛНОМА, солнома — тарихий
асар. Ў., одатда, тарихий воқеаларнинг
бевосита иштирокчиси ёки гувоҳи бўлган
калам ахли томонидан ёзилади.

Ў. муаллифи муаррих (тарихчи) деб
номланган. Ў. ёзиш Шарқ мамлакатла-
рида қадимдан мавжуд бўлиб, 8-а. дан
бошлаб ҳижрий йил ҳисоби тарихнинг
бошланиши сифатида қабул қилинган.
Ҳижрий йил 2 хил усулда ҳисобланади.
Ой кунлари асосида ҳисобланса —
«ҳижрий қамарий», қуёш кунлари асо-
сида ҳисобланса — «ҳижрий шамсий»
номи б-н юритилади. Қамарий йил 354
кун, шамсий йил 365 кундир (яна қ. Ка-
лендарь). Баён қилинаётган воқеа қайси
йилда содир бўлгани, яъни қамарий йил
ёки шамсий йил экани Ў.да таъкидлана-
ди.

Араб ва Эрон Ў. (солнома)чилари
араб ёзуви қабул қилинган вақтдан оқ
воқеаларнинг йилма-йил баёнини ёза
бошлаганлар. 17—19-а. ларда яратилган
Ў. ларнинг муаллифлари ҳукмрон до-
ираларнинг фаолиятини, мақсад ва ман-
фаатларини назарда тутиб иш кўрганлар.

Тарихий ҳужжатларнинг моҳияти, саба-
блари, одатда, илоҳий кучларга боғлаб
изоҳланган. Ў. лар услуб жиҳатдан ҳар
хил — баъзилари тантанавор, баъзила-
ри соддароқ бўлади. Мас, Бобурнинг
«Бобурнома», Мирхонднинг «Равзат
ус-сафо» («Софлик боғи»), Абул-ғозий
Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк»,
«Шажарайи тароқима», Мунис Ҳоразмий
ва Огаҳийнинг «Фирдавс ул-иқбол» асар-
лари Ў. нинг энг яхши намуналаридир.

ЙИЛҚИ — отлар подаси, от тўдаси,
уюр. Йиллов йилқичилиги ривож топ-
ган Ўзбекистоннинг тоғли ва чўл-дашт
ҳудудларида Ў. уюри йил давомида
(қишнинг қалин қорли совуқ кунларидан
ташқари) яйловда асралади ва боқилади.
Биялар уюри 25—30 ва ундан кўпроқ Ў.
ва 6—8 ойгача бўлган қулунлардан таш-
кил этилади. Қочириш мавсуми бошла-
нишида ҳар бир уюрга биттадан насли
айғир қўйилади. Ў. уюри учун айғир
етақчилик вазифасини бажаради.

ЙИЛҚИЧИ (*Burhinus oedicnemus*)
— ржанкасимонлар туркумининг
йилқичилар оиласига мансуб қуш.
Шомда ва тунда фаол ҳаёт кечиради.
Ерда яхши югуради ва учади. Сийрак
ўсимликли қумли чўл ва сахроларда,
очиқ ландшафтлардаги сув бўйларида
яшайди.

Ўзбекистонга баҳорда учиб кела-
ди; кузда иссиқ мамлакатларга учиб
кетади. Ердаги уяга 2 та тухум қўяди.
Тухумларни нари ва модаси 4 ҳафта бо-
сади. Жўжалари 1,5—2 ойдан сўнг уча
бошлайди. Асосан, қўнғизлар, тўғри
қанотлилар ва б. ҳашаротлар ҳамда су-
дралиб юрувчилар ва майда кемирувчи-
лар б-н озикланади.

ЙИЛҚИЧИЛИК — чорвачилик
тармоғи. Отларни урчитиш, қўпайтириш,
зотини такомиллаштириш, наслчилик
ишлари б-н шуғулланади. Ў. ишчи ҳай-
вон тарикасида арзон, самарали энергия
манбаи. Ў. хилма-хил қ.х. ишларида,
саноат корхоналарида, геологларнинг
разведкачилик-кидирув ишларида, турли
хил илмий экспедиция таркибида, чега-

ра қўшинлари ва қўриқчилик хизматида ноёб от-улов вазифасини ўтайди.

Й. Осиё ва Европада мил. ав. 4-минг йилликда пайдо бўлган. Кўҳна Й. марказларидан бири, шубҳасиз, Ўрта Осиё кенгликлари ҳисобланади. Отлар мил. ав. 2-минг йилликда Ўрта Осиёдан Кичик Осиёга, ундан Африкага тарқалган. Америкага отлар европаликлар томонидан 16-а. да, Австралияга 17-а. да келтирилган. Отлар қўлга ўргатилганидан ва хонақилиштирилганидан кейин инсоннинг кўпгина ишлари бажаришда доимий ёрдамчисига айланди, армияда алоҳида отлик қўшинлар тузилди. Айрим халқларда Й. озиқ-овқат маҳсулотлари — гўшт ва сут олинадиган хўжалик тармоғи бўлиб қолди.

Қад. даврлардан бошлаб инсон ўз эҳтиёжларига жавоб берадиган от сифатларини такомиллаштириб келди. Й. тараккиётида салт миниладиган, аравага қўшиладиган ва юк ортиладиган асосий отлар яратилди.

Мавжуд маҳаллий от зотларини такомиллаштириш ва давр талабига мос янги от зотларини яратиш 18- ва 19-а. ларда жадал суръатлар б-н амалга оширилди. Натижада 21-а. бошларига келиб дунё мамлакатларида 250 дан ортиқ хилма-хил туркум от зотлари урчитилмоқда. Шулар қаторидан одимлаб юрувчи, вазни 800—900 кг йирик, оғир юк тортувчи (16 тоннагача) йилки зотлари ва бўйи 30 см, тугилгандаги вазни 5—6 кг келувчи митти фалабелла (Австралия) пони отлари ўрин олган.

Қад. Шарқнинг Мовароуннаҳр ҳудуди аргумоқли ўзининг такрорланмас, хўжалик учун фойдали биологик хусусиятлари б-н ном таратган донгдор жониворлар сафидан ҳақли равишда тарихда ўз ўрнига эга. Ўзбек халқ дostonлари «Алпомиш» ва «Гўрўғли»даги Бойчибор ва Ғиротлар образлари бунга мисолдир.

Ўзбекистон диёрида Й. анъаналари ва маданияти минглаб йиллар б-н ўлчанади. Ўзбеклар авлоди қадимдан отдан тушмаган. Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Мирзо

Бобурлар умри «от усти»да ўтган.

20-а. бошида бутун дунёда 125 млн., шу жумладан, Ўзбекистонда 590 минг бош йилки мавжуд бўлган. Сўнгги йилларда к.х. маҳсулотларини и.ч.да замонавий машина ва механизмлардан кенг қўламда фойдаланиш ва автомобиль-йўл транспортининг кенг ривожини натижаси ўлароқ от кучига бўлган талаб тобора сўниб борди ва оқибатда 20-а., хусусан, 20-а. нинг 30-й. ларидан сўнг Й. ривожини да салбий ўзгаришлар содир бўлди. Й. қоқоқликка юз тугди, эътибордан четда қолди. 1990 й. га келиб Ўзбекистонда йилки сони атиги 89 минг бошни ташкил этди, холос. 1991—2001 й. ларда республикада Й. ривожланди ва 152000 бошга етди.

Ҳоз. замон дунё Й. 4 та асосий йўналишда ривожланмоқда: наслчилик йилкичилиги; ишчи отларни етиштириш ва ишчи отлар йилкичилиги; маҳсулдор йилкичилик; миллий от ўйинлари, от спорти ва от саёҳати йилкичилиги.

Наслчилик йилкичилиги учун мавжуд йилки зотларини такомиллаштириш, мамлакат оммавий Й.ги учун қимматбахо асл ва тоза зотдор йилкиларни етиштириб бериш асосий вазифа сифатида белгиланган. Андижон, Жиззах, Қашқадарё, Наманган, Самарқанд ва б. вилоятлар хўжаликларида Й. жадал ривожланмоқда. Янги Й. хўжаликлари ташкил этилди. Жиззах вилоятида «Зарбулоқ», «Ўзбекистон», «Дўстлик»; Сурхондарёда кимиз ва от гўшти етиштиришга ихтисослашган «Дарбанд»; Қорақалпоғистонда «Оққалъа»; Самарқандда «Пангат» наслчилик хўжалиги; Андижонда «Ҳамза» кимиз ва ишчи от етиштирувчи ширкат хўжаликлари шулар жумласидандир. ЎзРда 3 от з-ди (Тошкент, Жиззах ва Қашқадарёда — Ҳисор), 1 наслчилик хўжалиги, 12 наслчилик фермаси, 4 ферма ва б. хўжаликлар Й. ни ривожлантириш бўйича ишлар олиб бормоқда. Наслчилик Й. нинг асосини от з-длари ва наслчилик Й. фермалари ташкил этади. Бу етакчи хўжаликлар Ўзбекистонда ом-

мавий товар Й. хўжалиги фермерларини, «Насл-хизмат» корхонасини ва «Чорванасл» бирлашмасини зот сифатини яхшиловчи деб тан олинган (сертификатли) қимматли наслдор йилкилар б-н узлуксиз таъминлайди.

От 3-длари ва наслчилик ферма йилкилари республика отчопари котила ишчанлик қобиляти бўйича синовдан ўтказилади. Синовда йўртоқи, салт минилувчи ва баъзан оғир юк тортувчи зот йилкиларига мансуб той ва ғўнонлар махсус дастур асосида машқ машғулотларини ўтайди, чопқирлиги, кучи ва бардошлиги синалади.

Ишчи отларни етиштириш. Й. наслчилик йўналиши бўйича ихтисослашган хўжаликларнинг Й. товар фермаларида ишчи отлар сақланади, урчитилади. Йилкилардан ишчи ҳайвон тарикасида фойдаланиш тури маҳаллий шароитга боғлиқ.

Махсулдор йилқичилик гўшт йилқичилиги ва сут йилқичилиги каби тармоқлардан иборат. Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистоннинг тоғ ва тоғолди зоналари, Қорақалпоғистон ва б. худудларда махсулдор Й. уюр йилқичилиги кўринишида авж олган. Йил давомида яйловлардан фойдаланиш арзон ва сифатли йилқи махсулотларини (от гўшти ва от сути) етиштиришнинг асосий гарови. Битта яйлов биясидан йилига 1,5—2 ц тирик вазнда от гўшти олиш мумкин. Махсус боқилган йилки ва унинг гўшtidан ши-ринтоб, юқори калорияли, миллий тансиқ озик-овқат махсулотлари — кази-карта тайёрланади.

Сут йилқичилиги ва у б-н боғлиқ бўлган қимиз тайёрлаш техника ва технологияси гўшт йилқичилик хўжалиги ичида ва гўшт етиштириш б-н бирга амалга оширилади. Қимиз етиштириш тобора авж олмақда. Ҳамдўстлик мамлакатлари ичра 50 дан ортиқ қимиз б-н даволаш муассасалари аҳолига хиз-мат кўрсатмоқда. Жумладан, Қозоғистонда «Боровое», Қирғизистонда «Иссиққўл», Ўзбекистонда «Чатқол»,

Бошқирдистонда «Шафроново» ва ҳ.к.

От спорти йилқичилиги миллий от ўйинлари ва халқаро от спорти ҳамда олимпия мусобақаларида қатнашувчи команда иштирокчилари учун зотдор, чопқир, кучли ва аъло сифатли салт миниладиган ҳамда йўртоқи спортбоп отларни тайёрлаш вазибаларига хизмат қилади.

От спорти тараққий этган чет эл мамлакатлари ичида Буюк Британия, Германия, Швеция, АҚШ алоҳида ўрин тутади.

Дунё мамлакатлари қатори Ўзбекистонда ҳам қад. миллий от ўйинлари ва классик от спорти учун кучли замин тайёрланган. От спорти, кўпқари, от пойгаси республика ва республикалараро федерациялари ва қатор от спорт маҳорат мактаблари, «Олтин тақа» каби от спорт клуби ўз истиқболи муҳим ишларини Й. хўжаликлари фаолияти б-н чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожлантирмоқда. Республика от спорти федерацияси, пойга ва кўпқари бўйича республика федерацияси тузилди ва фаол иш юритмоқда. Миллий от ўйинлари бўйича Бишкекда ташкил этилган Халқаро федерацияга Ўзбекистон аъзо бўлди. Қатор от спорт клублари ва от спорти болалар маҳорати мактаблари очилди. Улар республика ва вилоят от-чопарлари б-н Ҳамкорликда машғулотларни бошлаб юборганлиги миллий от ўйинлари ва ажойиб от спорти ривожидан ёрқин далолатдир.

Ўзбекистон чорвачилик и.т. инти Й. соҳаси бўйича илмий ишларни бажаради, и.ч. технологияларида оид замонавий долзарб масалалар юзасидан тармоққа илмий асосда амалий ёрдам кўрсатади.

Й. фан сифатида олий ва ўрта махсус ўқув юрларининг зоомуҳандислик ва ветеринария ф-тларида ўқитилади (яна қ. Иппология, От).

Ад.: Коневодство (Под ред. проф. В. А. Щекина), Т., 1952; Калинин В. И., Яковлев А. А., Коневодство, М., 1966; Бобылев И., Конные игры, Т., 1989.

Абдусаттор Амиров.

ЙИРИНГ, мадда, фасод, патос

— яллиғланган жойда тўпланадиган суюклик (экссудат); лейкоцитлар (оқ қон таначалари), моноцитлар, нейтрофиллар, оксиллар, шунингдек, тўқималарнинг парчаланиш махсулотларидан иборат. Й. йиринглатувчи микроблар (стафилококклар, стрептококклар, гонококклар ва б.), шунингдек, баъзи кимёвий моддалар (скипидар ва б.) яллиғлантирган тўқималарда ҳосил бўлади. Й. нинг ранги уни ҳосил қилган микроб турига боғлиқ; сариқ Й. — стафилококк, яшил Й. кўплаб парчаланган лейкоцитлар, ифлос кўнғир Й. — чиритувчи микроблар, бадбўй Й. — чиритувчи микрофлора ва парчаланган тўқималар борлигини билдиради. Й. нинг куюк-суюқлиги (консистенцияси) унинг пайдо бўлиш муддатига ҳам боғлиқ, Мас, янги ҳосил бўлган Й. суюқ, вақти анча ўтгани куюк бўлади. Й. бойлаган жой те-варак-агрофидаги тўқима ва аъзолардан парда б-н ажралган бўлса, абсцесс деб аталади. Й. дан қонга заҳарли моддалар ўтади, шунинг учун бирор жойда Й. пайдо бўлса, дарҳол уни йўқотиш чорасини кўриш лозим.

ЙИРТҚИЧ ПАШШАЛАР, ктирлар (Asilidae) — қўшқанотлилар туркумига мансуб ҳашаротлар оиласи. Й. п. йирик пашшалар бўлиб, танасининг уз. 4—40 мм. Боши кенг ва ҳаракатчан, мустаҳкам хартуми бор, қорни узун ва ясси, личинкаси оқ ёки сариқ, чувалчангсимон, цилиндр шаклда, аксарият боши ва кети томон ингичкалашиб боради. Ғумбаги ёпиқ, оёқлари ва ўсимта белгилари аниқ кўринади. Й.п. тўғриқанотлилар (чигиртка ва б.), қўшқанотлилар, пардақанотлилар ва баъзи кўнғизларга хужум қилади. Й.п. личинкаси кўпинча тупроқда яшайди ва қирсилдоқ кўнғизлар, қора кўнғиз, бузқоқбоши кўнғизлари, ғалла кўнғизлари ва б. личинкалари б-н озикланади. Оқиш (*Asilus albiceps* Mg.), сарғиш Й.п. (*A. rufinegis* Mg.) ва б. турлари кенг тарқалган. Экинзор Й.п. иккиламчи ҳашарот ҳисобланади. Лекин чигирткалар кўплаб урчиган йиллари Й.п. зараркуналдар ўчоғини тугатишда

катта амалий аҳамият касб этади (яна қ. Фойдали ҳашаротлар).

Норқўзи Эргашев.

ЙИРТҚИЧ

ҚУШЛАР

(Falconiformes) — қушлар ейфнинг туркуми. Танаси йирик ёки ўртача катталикда, энг майда вакили—қарлик лочин қанотининг уз. 9—10 см; энг йирик америка тасқарасининг қаноти 115 см, ёйилганида 2,5—3 м, вазни 8—12 кг. Тумшуғи кучли ривожланган, учки қисми илмоққа ўхшаш эгилган бўлиб, ўлжаси терисини йиритиш ва этини узиб олишга мослашган. Оёқлари ўртача узунликда, панжалари кучли ривожланган, тирноқлари ўткир, илмоқсимон эгилган. Тирноқлари ёрдамида чанг солиб ўлжасини ўлдиради ва уни ушлаб туради. Й. қ. нинг тумшуғи асосидаги териси патсиз, очиқ рангли бўлиб, танасининг бошқа қисмидан ажралиб туради. Патлари тигиз бўлиши, кўзлари бошининг 2 ёнида жойлашганлиги б-н япалоққушлардан фарқ қилади. Жигилдони жуда кенг, тана вазнининг деярли ярмига тенг келади озикни сиздиради. Кўпчилик турлари моногам. Тухумдан чиққан жўжасининг кўзи очиқ, танаси пат б-н қопланган бўлса ҳам уяда узоқ вақт яшайди. Кўпчилик Й.қ. нинг нари ва модаси бир хил рангда, кўпинча нари модасига нисбатан кичикроқ ёки бир хил катталикда (америка кондорининг нари йирикрок) бўлади. Кундузи ҳаёт кечиради. Ер юзида кенг тарқалган. Анча узоқ яшайди. Тутқинликда лочин 55, бургут 46, тасқара 69, қирғий 25 йил яшаган. Йилда бир марта, баъзан 2 марта кўпаяди. Дарахтлар шохи, қаваги, қоялар ва ерга уя қуради ёки бошқа қушлар уясини эгаллайди. Одатда, ўша жуфтнинг ўзи ҳар йили бир жойнинг ўзига уя қуриб, бола очади. Йирик Й.қ. 1—2 та, майдалари 6—7 та, баъзан 9 тагача тухум босади. Тухумини биттадан бир неча кун давомида кўйганидан уядаги жўжалари ҳам ҳар хил ёшда бўлади. Йирик Й.қ. (Мас, бургут, болтаютар) 2 ой, майдалари 1 ойга яқин тухум босади. Майда ва ўртача катталикдаги қушларнинг жўжаси 1 ойдан,

йирик кушларники 3, ҳатто 4 ойдан сўнг учирма бўлади. Й.к. ҳар хил ҳайвонлар, асосан, сут эмизувчилар, кушлар ва ҳашаротлар, баъзан ҳайвонлар ўлимтиги б-н озикланади. Тропик минтақаларда (Африка) яшовчи айрим Й.к. мевалар б-н озикланади. Ўлжасини ҳаводан туриб излайди; шунинг учун кўзлари, учуш қобилияти яхши ривожланган. Йилда бир марта узоқ вақт тўлиқ туллайди.

Й.к. кишиларнинг хўжалик фаолиятида муҳим ижобий аҳамиятга эга. Кўпчилик турлари қ.х. экинлари зараркуналлари, кемирувчилар, ҳашаротларни кириб фойда келтиради. Бошқалари эса кучсиз ва касалланган ҳайвонлар б-н озикланиши туфайли табиатда доим содир бўлиб турадиган табиий танланиш асосий омили ҳисобланади. Й.к. нинг сони камайиб бораётганлиги сабабли кўпчилик мамлакатларда муҳофаза қилинади. 290 та тури маълум. Й.к. туркуми 5 та оилага бўлинади. Ўзбекистон ҳудудида лочинлар ва қарчиғайлар оила-сига мансуб бўлган 40 тури учрайди.

Очил Мавлонов.

ЙИРТҚИЧ ҲАШАРОТЛАР - ўлжасини ҳалок қилиб, унинг ҳисобига озик-ланувчи ҳашаротлар (қ. Энтомофа-лар).

ЙИРТҚИЧЛАР, этхўр ҳайвонлар (Carnivora) — сут эмизувчиларнинг бир туркуми. Катталиги ҳар хил. Танасининг уз. 20 см дан (латча) 3 м гача (оқ айик). Оғирлиги 0,1—700 кг. Бу туркумга, асо-сан, йиртқич ҳайвонлар қиради. Қозиқ тиши катта, озик тишлари ўткир. Курак тишлари кичик ва яхши ривожланмаган. Юқори жағидаги охириги сохта ва биринчи чин озик тишларининг кўриниши ўзгариб, йиртқич тишга айланган. Й.нинг тирноқлари яхши тараккий этган ва ўткир. Баъзиларининг тирноқлари ич-карига ботиб кирган. Кўриш, эшитиш ва ҳидлаш органлари яхши ривожланган. Ошқозони оддий, кўричаги қисқа ёки мутлақо йўқ. 7 та; мушуксимонлар, ви-веррасимонлар, сусарсимонлар, сиртлон-симонлар, итсимонлар, айиксимонлар

ва енотсимонлар оилаларига бўлинади. Й. Австралия ва Полинезиядан ташқари катта ерда кенг тарқалган. Ўзбекистонда 6 оилага мансуб 25 тача тури учрайди. Й. зараркунанда кемирувчилар сонини че-кловчи ҳамда табиатда касал ва нимжон ҳайвонлар сонини камайитирувчи табиий санитарлар сифатида аҳамиятга эга.

ЙИРТҚИЧЛИК — ҳайвонлар (баъ-зан ўсимликлар)нинг озикни топиш ва озикланиш усулларидан бири, бир ҳайвоннинг бошқасини ушлаб ўлдириши ва еб қўйиши. Й. деярли барча ҳайвонлар типиди, шунингдек, замбуруғлар (гифо-мицетлар) ва ҳашаротхўр ўсимликлар орасида учрайди. Эволюция жараёнида Й., одатда, морфобиологик прогрес-сга олиб келади. Чунки йиртқичларнинг ўлжани топиб олиши учун нерв система-си ва сезги органлари; уни тутиб олади-ган, ўлдириб ейдиган ва ҳазм қиладиган органлари ривожланган бўлиши лозим. Ов қилиш усулига кўра, йиртқичларни пойлоқчиларга ва қувиб етувчилар-га ажратиш мумкин. Айрим ҳолларда йиртқичлар ўлжани тўда бўлиб овлайди (бўрилар). Баъзи гуруҳ ҳайвонлар ораси-да Й. дан паразит яшашга (зулуклар) ёки Й. дан некрофагия (мурда б-н озикланиш) га ўтиш шакллари ҳам учрайди. Кенг маънода Й. нисбатан тубан даражада тур-ган организмлар сонини чеқлаб туришда муҳим аҳамиятга эга. Йиртқичлардан зараркуналларга қарши биологик ку-рашни ташкил этишда фойдаланилади. Мас, хон қизи кўнғизи ва тиллакўз хри-зопадан ўсимлик шираларига қарши ку-рашда фойдаланиб келинади. Йиртқич б-н унинг ўлжаси ўртасидаги ўзаро му-носабат улар ҳар иккаласи эволюция-сининг биргаликда боришига, яъни ко-эволюцияга сабаб бўлган. Бу жараёнда йиртқичнинг ҳужум қилиш, ўлжанинг эса ҳимоя воситалари такомиллашиб борган. Ана шундай муносабатлар ту-файли йиртқич ва унинг ўлжаси популя-циялари сони мутаносиб ўзгариб турган. 20-а. бошларида америкалик А. Лотта ва ита-лиялик В. Вольтерра бир-биридан

мустасно ҳолда йиртқич б-н унинг ўлжаси ўртасидаги муносабатларни тавсифлаш учун дифференциал тенглама системасини таклиф этишди. Системадаги иккала компонентнинг ўзгариб туриши (тургунлаштирувчи, камайтирувчи ёки кўпайтирувчи амплитудада) математик модели табиий жамоаларнинг ҳолатини тавсифлашда кенг қўлланилади. Табиатда фақат «йиртқич—ўлжа» системаси б-н боғлиқ бўлган соф ҳолдаги ўзгариш кам учрайди; бироқ кўп ҳолларда ўлжанинг сон жиҳатдан ўзгариши йиртқич сонининг ўзгаришига олиб келиши кузатилади. «Йиртқич—ўлжа» системанинг турғун ўзаро боғланган ўзгариши лаб. шароитида бир хужайралар ва каналар устида кузатилган.

ЙЕТС, Йетс, Ейтс (Jeats) Уильям Батлер (1865.13.6, Сандимаунт, Дублин яқинида — 1939.28.1, Рокбрюн, Франция) — ирланд шоири ва драматурги, символизм намояндаси. 90-й. лардаги «Ирланд уйғониш даври» маданий ҳаракатининг ташаббускори ва қатнашчиси. Биринчи миллий театр асосчиси. Ирланд адабиёт академиясини ташкил этишда қатнашган. Й. ижоди ирланд фольклори б-н мустаҳкам алоқада ривожланган: «Оссианнинг саргузаштлари» (1889) достони, «Сирли атиргул» (1897) шеърий тўплами ва б. «Хулиэннинг қизи Кэтлин» (1902) пьесасида ирланд халқининг миллий озодлик ҳаракати қўллаб-қувватланган. «Минора» (1928), «Айланма зина» (1933) шеърий тўпламларида тушқунлик кайфияти сезилади. Ижодида кельт мифологиясига мурожаат қилган, бу унга миллий ирланд адабиётини қайта тирилтириш имконини берди. Й. ўзининг сахна асарлари б-н шеърий драманинг тараққиётига салмоқли хисса қўшди. Умрининг сўнгги йилларидаги асарларида рамзий образларнинг кўплигига карамай, киборлар жамиятидаги иккиюзламачилик ва риёкорликлар кораланади. Нобель мукофоти лауреати (1923).

ЙИҒИ МАРОСИМИ — ўлим ва дафн маросими б-н боғлиқ удумлардан

бири. Ўлим оила бошига тушган оғир мусибат. Кўп ерларда, хусусан, кишлоқ жойларда Й. м. одат тусига кирган бўлиб, маълум тартибда ўтади. Аёллар якка тарзда ёки бир-бирлари б-н кўришиб ёки давра қуриб ўтириб (баъзан тик туриб) йиғлайдилар. Ўтириб йиғлашда катта давра қурадилар. Одатда, кишлоқда, шаҳар маҳаллаларида аза қўшиғини айтувчи йиғичи (гўянда) аёллар бўлган. Таъзия маросимида йиғини гўянда бошлайди, ўртага тушиб ва вафот этганнинг белбоғи, марҳум, аёл бўлса, рўмолини бўйнига ташлаб, унинг яхши хислатларини, тириклигида қилган ишларини яқинлари тилидан таъсирли қилиб айтиб йиғлайди. Азадор қиз ва келинлар йиғига қўшиладилар, бошқа аёллар ҳам жўр бўладилар. Й.м. нинг иккинчи кўриниши садр (садр тушиш) номи б-н маълум. Бунда маросимга йиғилган аёллар тик туриб, давра қуриб йиғлайдилар. Айтувчи давранинг ўртасида туради, у б-н давра ичида шу хонадоннинг аёлларидан бири (онаси, хотини, қизи ва б.) ҳам бўлган. Айтувчи юқоридаги тартибда, марҳум номини ва унинг яхши хислатларини айтиб йиғи бошлайди. Аёллар айланиб, тепиниб даврани бузмасдан, гир айланиб йиғлайдилар. Айтувчи йиғининг бу кўриниши қишлоқда ёки маҳаллада бир йил давомида ўлган кишиларнинг номини навбат б-н айтиб бўлмагунча давра йиғиси давом этган. Бу одатлар Мовароуннаҳр ва Хоразм ўлкасида қадимдан мавжуд бўлиб, бизгача етиб келган. Кўп жойларда, Мас, Ўзбекистоннинг жан. вилоятларида садр тушиш одати кам учрайди. Лекин исломда, ҳадиси шарифларда марҳумга фарёд уриб йиғлаш маъқул саналмайди. Марҳумнинг эл-юртга қилган яхши амалларини хотирлаб, унга Аллоҳдан раҳмат тилашга чақирилади.

ЙОГА (санскритча — бирлашиш, мулоқот) — 1) инсон руҳияти ва физиологиясини бошқариш таълимоти ва методи. «Халос бўлиш» (мокша ёки нирвана) ҳолатига эришишни мақсад

килиб қўйган ҳинд диний ва фалсафий тизимларининг таркибий қисми. Инсонда (руҳиятни муайян йўсинда чоғлаш орқали) органик ва аорганик жараён ва жисмларни бошқариш учун қандайдир куч ва имкониятлар мавжудлигини тан олади. Й.да жисмоний машқлар тизими ишлаб чиқилган ва организмнинг нафас олиш ва б. физиологик функцияларини бошқаришда, инсонда хоҳлаган руҳий ҳолатни вужудга келтиришда маълум муваффақиятларга эришилган. Асосий фалсафий ғоя-си — инсон психофизиологияси б-н коинот ўртасидаги уйғунлик; 2) ҳинд фалсафасидаги 6 ортодоксал (ведаларни эътироф этадиган) тизимлардан бири. Қад. ҳинд файласуфи Патанжали (мил. ав.2-а. б-н мил. 2-а. оралиғи) асос солган. Й. методлари табиати ва функцияларини, уларни қўлланиш босқичлари ва б. ни тадқиқ этган. Умумий фалсафий масалаларда санкхья таълимотига эргашади.

ЙОД, иод (лот. Iodum, юн. iodis — бинафша рангли), I — Менделеев даврий системасининг VII гуруҳига мансуб кимёвий элемент, галогенларга кирди. Тартиб рақами — 53, ат.м. 126,9045. 1811 й. да француз кимёгари Б. Куртуа томонидан кашф этилган. Табиий Й. ат.м. 127 га тенг бўлган битта барқарор изотопдан иборат. Оксидланиш даражаси — — 1, +1, +3, +5 ва +7; электронга мойиллиги — 3,08 эВ. Полинг бўйича электроманфийлиги 2,5; ат. радиуси 0,136 нм, ион радиуси (кавсларда координацион сони келтирилган) I—0,206 нм (6), 15+— 0,058 нм (3), 0,109 нм (6), Г+0,056 нм (4), 0,067 нм (6).

Й.тарқоқ элемент, минералларидан — йодаргарит AgI, лаутарит Ca(ЮЗ)2 лар таркибида, магма ва чўкма тоғ жинсида учрайди. Й. тоғ жинсларидан сув таъсирида ювилиб ажралади ва организмларда йиғилади. Мас, сув ўтларида (уларнинг кулида) Й. микдори 0,5% гача бўлади. Й.нинг асосий манбаи океан сувларидир (1л сувда ўртача 5-10~5 г). Й. органик моддаларда осон йиғилади. Саноат микёсида

Й. нефть ва газ конларидан улар б-н бирга чиқадиган йўлакай сувлар ва ер ости иссиқ шўр сувлари (0,01—0,1 кг/м³), селитра қат-ламларидан (1% гача) олинади. Сууюқланиш т-раси 113,5°, қайнаш т-раси 184,35°; қаттиқ Й. нинг зичлиги 4,94 г/см³, сууюқ Й.ники 3,96 г/см³.

Аммиакнинг сувдаги эритмаси б-н портловчи модда — азот йодид NI₃ ҳосил қилади.

Й. олишда нефть ва газ конлари (қудуклари)дан чиққан йўлакай сувлар, ер ости иссиқ шўр сувлари, денгиз сувўтлари ҳамда натрийли селитра олишда ажралган натрий йодатга бой эритма хом ашё сифатида хизмат қилади. Й., асосан, 3 усулда олинади: 1) сорбент ва ионитларни бойитиб; 2) йодли сув ўтларини куйдириб; 3) ҳаво ёрдамида ажратиш ва ютилиш (Мас, NaOH эритмаси ва сорбентларда) усуллари.

Ўзбекистонда Й. таркибида 15—40»'/ л Й. бўлган нефть қудуклари ва ер ости шўр сувларидан ҳаво ёрдамида ажратиш ва ютилиш усуллари қўллаб олинади. Бу сувларда Й., асосан, йодид, йодат ва органик бирикмалар ҳолида учрайди. Й. ли сувларни кислотали (H₂SO₄ ёки HCl) шароитда (рН=2,5+3,5) оксидловчилар (Cl₂, NaNO₂ ёки кальций гипохлорит, натрий гипохлорит) эритмаси ва б. иштирокида Й. бирикмаларининг сув томчиларида (60—75°да) босим остида ҳаво юбориб, Й. ҳавога эркин ҳолда ўтказилади. Бундай шароитда ҳавога қисман водород йодид кис-лотаси ҳам ўтади.

Ҳавога ажралган 12 сувли шароитда сорбентлар ёрдамида (Мас, 20—25 г/л гача натрий ишқори эритмасида) бойитилади.

Й. га бойитилган ишқор эритмасини нейтраллаб, кислотали (H₂SO₄) шароитда оксидловчилар (Мас, Cl₂, NaNO₂, K₂Cr₂O₇ ва ҳ.к.) иштирокида элементар И. (Й. пастаси) ажратиб олинади.

Нефть б-н бирга чиқадиган окова сувлар, ер ости иссиқ шўр сувларидан олинган Й. таркибида қисман органик бирикмалар ҳам бўлганлиги учун уни сублима-

ция ёки саноат шароитида (125—140° да) концентранган H_2SO_4 б-н тозаланади.

Селитра саноатидан чиққан $NaIO_3$ эритмасидан элементар I_2 олиш учун эритмага SO_2 б-н ишлов берилади.

Сув ўтларида I_2 жуда оз миқдорда бўлганлиги сабабли, уларни аввал ёкилади, бойитилган қулни сувли эритмага ўтказиб, эритмага оксидловчилар таъсир эттирилади.

I_2 ва унинг бирикмалари, асосан, тиббиётда қўлланилади. I_2 эритмаси бактерия ва микробларга қарши курашиш хоссасига эга бўлиб, уни ши-кастланган терини даволашда, I_2 нинг калий ва натрийли тузлари I_2 етишмаслиги натижасида келиб чиқадиган касалликларда, Мас, буқоқ, асаб касалликлари, семириш, ақл заифлиги, турли юкумли касалликларда қўлланилади. Бу касалликларнинг олдини олиш учун йодланган ош тузини истеъмол қилиш зарур. Ҳозирги кунда республикамызда йодни ер ости иссиқ сувларидан ажратиб олиш технологияси Сурхондарё вилоятида ва Фарғона водийсида йўлга қўйилган. Кристалл ҳолдаги I_2 дан калий йодид олинади. Хўжайкон туз заводи (Сурхондарё)да ош тузини саноат миқёсида йодланади.

I_2 аорганик (KI , KIO_3 ва ҳ.к.) ва органик синтезда, аналитик кимёда (йодометрия), радиацион кимёда, фотографияда, соф ҳолдаги металллар (Ti , Zn), ўта нур сезгир моддалар, махсус мотор ёқилғилари олишда, антидетонатор сифатида, кутбланиш хоссасига эга бўлган махсус шишалар олишда, қумуш йодат эса булутдаги сувнинг кристаллизация марказини ҳосил қилишда қўлланилади. Водород ва кислород аралашмасига аги-ги 0,002% I_2 буғи қўшилса, портлаш хос-саси йўқолади.

Ад.: Потаенко К. Д., Эшонхўжаев С., Ўзбекистон Республикаси фан ва техника комитети бюллетени, 1999 й., №1.; Ксензенко В. И., Стасиневич Д. С, Химия и технология брома, йода и их соединений, М., 1979.

Саид Эшонхўжаев.

ЙОДАТЛАР — йодат кислота HIO_3 тузлари. Жуда барқарор, фақат 400° дан юқори т-рада парчланади; кучли оксидловчилардан.

ЙОДИД КИСЛОТА - к. Водород йодид.

ЙОДИДЛАР — йоднинг металл ёки металлмаслар б-н ҳосил қилган бирикмалари, йоднинг баъзи ҳосилалари. I_2 нинг аксариси сув, спирт ва органик эритувчиларда яхши эрийди. I_2 элементлар, уларнинг оксидлари ёки карбонатларига водород йодид (йодид кислота) таъсир эттириб олинади. Қиздирилганда диссоциацияга осон учрайди, натижада эркин ҳолда йод ажралиб чиқади. I_2 ўта соф моддалар (Мас, титан, цирконий ва б.) олишда қўлланилади.

ЙОДОФОРМ, CHI_3 , — сарик, рангли, ўткир хидли кристалл модда. Суюқланиш т-раси 119°, таркибида 96,7% йод бор. Ёруғлик таъсирида парчланади. Саноатда натрий ёки калий йодиднинг спиртдаги эритмасини электролиз қилиш йўли б-н олинади. Глицерин, хлороформ, спирт ва б. эритувчиларда эрийди. Тиббиётда антисептик дори сифатида ишлатилади.

ЙОКОСУКА — Япониядаги шаҳар, Хонсю о. нинг жан.-шарқида, Канагава префектурасида. Йирик порт, т.й. станцияси. Аҳолиси 432,1 минг киши (1995). Кемасозлик ва кема ременти корхоналари, иссиқлик электр ст-яси, ҳарбий з-длар, тўқимачилик ва тикувчилик корхоналари мавжуд. I_2 — авиация и.т. маркази. Денгизчиликқуқ муассасалари, денгиз музейи, аквариум бор. I_2 — Япониянинг йирик ҳарбий-денгиз базаси.

ЙОКОХАМА, Иокогама — Япониядаги шаҳар. Хонсю о.да, Токио қўлтиғи соҳилида. Канагава префектурасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 3,3 млн. киши (1995). I_2 га 1858 й. да асос солинган. 19-а. нинг 70-й.ларида й. Япониянинг энг катта портларидан бири эди (мамлакат ташқи савдо айланмасининг 70%и). Шаҳар 1923 й. да зилзила ва ёнғиндан, 1945 й.да Америка авиацияси бомбарди-

монидан катта зарар кўрди. Ў. — мамлакатнинг йирик иктисодий маркази ва порт шаҳри, халқаро аҳамиятга эга муҳим транспорт йўллари тугуни. Электрлаштирилган т.й. ва кема қатнайдиган канал орқали Токио ш. б-н боғланган. Ў. порти юкларни қабул қилиш ва жўнагишида мамлакатда 2-ўринда (йиллик юк ортиб-тушириш 100 млн. т дан зиёд). Ў. Токио ва Кавасаки ш.лари б-н бирга Канто индустриал р-нини ташкил этади. Шаҳарда йирик япон банклари, монополистик концерн ва савдо фирмаларининг филиаллари жойлашган. Кемасозлик, транспорт ва электроэнергетика машинасозлиги, кора металлургия, нефть-кимё саноати тармоқлари ривожланган. Атом саноати корхоналари, ҳарбий з-длар (жумладан, самолётсозлик), ип ва ипак газлама ф-калари бор. Ойна-керамика буюмлари ишлаб чиқарилади. Метрополитен бор.

ЙОРК — Кейп-Йорк я. о. даги бурун, Австралия материгининг энг чекка шим. нуқтаси (10°4Г ж.к. ва 142°32' шк.у.).

ЙОРК — Буюк Британиядаги шаҳар, Англияда. Уз дарёси соҳилидаги порт. Транспорт йўллари тугуни. Аҳолиси 104 минг киши (1999). Озиқ-овқат, ойна саноати ривожланган. Машинасозлик, полиграфия саноати корхоналари бор. Ў. 1-а.да римликлар қалъаси сифатида юзага келган. 6-а. дан инглиз-сакслар қироллиги пойтахти, 735 й. дан архиепископ қароргоҳи. Ун-т, Йоркшир музейи, бадий галерея, музей-саройлар бор. Рим ва ўрта аср меъморий ёдгорликларидан роман-готика собори (11 — 15-а. лар), сарой (13-а.), туар жойлар сақланган.

ЙОРКИН Павел Константинович [1891.10(22). 2, Киев - 1952.9.12, Тошкент] — балет артисти, балетмейстер, педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1952), ўзбек профессионал балет санъатини яратувчиларидан. 1910—35 й. ларда Киев, Одесса, Харьков, Днепропетровск, Ростов, Тбилиси опера ва балет театрларида солист, балетмейстер ва бадий раҳбар. 1935—38 й. ларда Тошкент рус опера ва балет театри-

да балетмейстер ва педагог-репетитор. 1944—52й. лар Навоий номидаги опера ва балет театрида бош балетмейстер. Энг яхши постановкалари: «Бокчасарой фаввораси» (Б. Асафьев), «Коппелия» (Л. Делиб), «Дон Кихот» (Л. Минкус), «Кизил гул» (Р. Глизе), «Раққоса» (Г. Мушель), «Оққуш кўли» (П. Чайковский), «Оқбилак» (С. Василенко) ва б. 17 та опера рақсларини сахналаштирган. 1944 и. да театр қошида балет студияси ташкил қилиб, 1948 й. гача раҳбарлик қилган. Ў. ташаббуси б-н Москва хореография билим юрти қривда ўзбек балет студияси ташкил қилинган (1948—51).

ЙОРУБА - Нигериядаги халқ (25,5 млн. киши). Африканинг Бенин, Гана, Того ва б. мамлакатларида ҳам яшайдилар. Умумий сони 26,2 млн. киши (1990-й. лар ўрталари). Йоруба тилида сўзлашади. Диндорлари — христианлар, шунингдек, сунний мусулмонлар; анъанавий диний эътиқодлар ҳам учрайди.

ЙОРУБА ТИЛИ — йоруба халқи тили. Кватшмари оиласига мансуб. Нигериянинг жан.-ғарбий худудларида, шунингдек, Догомеянинг баъзи вилоятлари ва Тогонинг шарқий худудларида тарқалган Ў. т. да тахм. 26,2 млн. киши сўзлашади (1992). Бир неча диалектларга ажралади. Ў. т. да 7 та соф ва 7 та димокбурунда ҳосил бўладиган унлилар мавжуд. Унлилар уйғунлашуви ва элизияс кенг тарқалган. Луғат таркибида икки ва ундан ортиқ сўздан иборат қўшма сўзлар кўплаб учрайди. Юкори, қуйи ҳамда ўрта оҳанглар аниқ фаркланади, сирғалувчи (юкориланувчи ва пасаювчи) товушлар ҳам учрайди. Гап қурилиши сўзларнинг қатъий тартибига асосланган ёзуви лотин алифбоси асосида.

ЙОСЕМИТ ШАРШАРАСИ - Йосемити-Крик дарёсидаги шаршаралар каскади. Йосемит миллий парки худудида (АҚШнинг Калифорния штатида). Умумий бал. 727 м, энг юкоридаги Аппер-Йосемити шаршарасининг бал. 430 м. Тўлин сув даври тоғлардаги қорлар эрийдиган мавсум — баҳор ва ёз

бошларига тўғри келади.

ЙОХАННЕСБУРГ

—ЖАРдаги шаҳар, Трансвааль провинциясида. Аҳолисининг сони жиҳатидан мамлакатдаги катта шаҳарлардан: 1,9 млн. киши (1991).

Й. 1886 й. да олтинга бой конлар ёнида вужудга келган. 1899—1902 й.лардаги Англия-Бурлар уруши давомида Й.ни инглизлар босиб олди. 1910 й.да Жан. Африка Иттифоқи таркибига киритилди. 1955 й.даЖан. Африканинг ирқчиликка қарши конгресси Й.да Озодлик ҳартиясини қабул қилди. Й. — ЖАРнинг энг катта савдо ва саноат маркази. Йирик т.й. тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Й. ва унинг атрофида металлсозлик, машинасозлик (кон машиналари ва б.), кимё, полиграфия, тўқимачилик, электротехника, қисмлардан автомобиль йиғиш, кўн ва озиқ-овқат саноати корхоналари, олмосга сайқал берувчи ф-калар, йирик электр ст-ялар мавжуд. Шаҳарда асосий кон ва молия концернларининг бошқармалари, фонд биржалари жойлашган. Ун-т, астрономия расадхонаси, ратуша биноси (1915), собор (1926), кутубхона, театр (1962), банклар ва б. бор.

ЙОШКАР-ОЛА (1919 й.гача Царёво -кокшайск, 1919—27й.ларда Крас -нококшайск) —РФдаги шаҳар, Марий Эл Республикаси пойтахти. Волга дарёсидан 50 км шим.да. Қозон— Москва линиясидаги т.й. станцияси. Шоссе йўллар тугуни. Аэропорт бор. Аҳолиси 276,5 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Етакчи саноат тармоғи — машинасозлик ва металлсозлик. «Электравтоматика», яримўтказгич асбоблар, «Контакт», савдо машинасозлиги, ўрмон хўжалиги машинасозлиги, асбобсозлик, совиткич жихозлари з-длари бор. Витамин, сут, консерва, сунъий чарм з-длари, гўшт-сут к-тлари, кондитер, трикотаж, тикувчилик, поайбзал ф-калари бор. Мебель ва қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. 3 олий ўқув юрти, жумладан, ун-т, 9 та ўрта махсус ўқув юрти, 3 музей (шу жумладан, ўлкашунослик музейи),

Мари мусиқали драма театри, рус драма театри, кўғирчок театри, телемарказ мавжуд. Й. О. га 1584 й. асос солинган.

ЙУМҒОН — ўрта асрларда Бадахшоннинг жан.-шарқида жойлашган тарихий тоғли туман ва шаҳар номи. 7-а. Хитой манбаларида (Сюань Цзан) Инпокийен мулки сифатида қайд этилган. «Йумғон» атамаси «қама кон», яъни «ҳамма ери кон» маъносини англатган, чунки ушбу тоғли туманда турли-туман катта конлар мавжуд бўлган. Маҳмуд ибн Валининг ёзишича, қадимда Й. бутун Бадахшоннинг пойтахти бўлган. Б. А. Аҳмедовнинг фикрича, бу шаҳар ҳоз. Файзобод ўрнида бўлиб, Жузун деб ҳам аталган. Баъзи манбаларга кўра, мил. 861—862 й.ларда Й. даги қаттиқ zilзила натижасида шаҳар вайрон этилган. Бирок тез орада шаҳар тикланиб, 17-а. да мустаҳкам шаҳар сифатида маълум бўлган. Тахм. 1059—63 й.ларда машхур шоир Носир Хисрав Балхдан Й.га қочиб келган ва умрининг охиригача шу ерда яшаган. У бу ерда кўплаб аjoyиб бинолар, гаройиб иншоотлар, жумладан, замонасининг мўъжизаси ҳисобланган катта ҳаммом қурдирган, бироқ 17-а. да ҳаммом сакланиб қолмаганди. Носир Хисрав вафотидан сўнг Й. яқинига дафн этилган. 9—10-а.ларда, Сомонийлар даврида Й.да зарбхона бўлиб, қумуш дирхамлар зарб қилинган.

Ад.: Аҳмедов Б., История Балха, Т., 1982; Камалиддинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристона по ярабоязчыным источникам IX - начала XIII вв., Т., 1996.

ЙЎЛ БЕЛГИЛАРИ — ҳайдовчилар, пиёдалар, йўловчилар, йўл таъмирловчилар, чорва молларини ҳайдаб борувчиларнинг автомобиль йўллари ва шаҳар кўчаларида ҳаракатланишини тартибга солиш, уларни хавфли участкалар ҳақида огоҳлантириш учун тегишли жойларга осиб қўйиладиган шартли белгилар. Йўлларда ҳаракатланишни тартибга солишга илгаридан ҳаракат қилинган. Отаравалар ва извошлар ўрнини автомобил-

лар ва б. транспорт воситалари эгаллай борган сари қоидалар, улардаги белгилар ҳам такомиллашиб борди. Йўл белгиларидаги графиклар, техник тафсилотлар 1968 й.да Венада ўтказилган «Йўл белгилари ва сигналлари ҳақидаги конвенция» ҳамда бу конвенцияни тўлдирувчи Европа келишуви (1971, Женева) талабларига кўра ишлаб чиқилди. Ўзбекистон Республикасида 2001 й.да халқаро меъёрлар асосида, маҳаллий шароитларни ҳисобга олган ҳолда янги «Йўл ҳаракати қоидалари» ишлаб чиқилди. Бу қоидаларга Й.б.нинг қуйидаги асосий 4 та: оғохлантирувчи, имтиёз, тақиқловчи, буюрувчи гуруҳи ва ундан ташқари ахборот-ишора, сервис, қушимча ахборот белгилари киритилган.

Оғохлантирувчи белгилар — йўл ҳаракати қатнашчиларига йўлнинг ҳаракатланишда вазиятга қараб чора кўришни талаб қиладиган хавфли қисмларининг жойлашуви ҳамда уларнинг хусусиятлари тўғрисида маълумот бериш учун қўлланилади. Имтиёз белгилари — чорраҳаларда, алоҳида жойлашган қатнов қисмлари кесишган жойларда, шунингдек йўлнинг тор қисмида йўл ҳаракати қатнашчиларининг ҳаракатланиш навба-тини белгилаш учун қўлланилади. Тақиқловчи белгилар — йўл ҳара-катида маълум чеклашлар киритиш ёки уларни бекор қилиш учун қўлланилади. Буюрувчи белгилар — транспорт воситаларига кўрсатилган йўналишда ёки фақат маълум йўналишларда ҳаракатланишлари лозимлигини буюради. Ахборот-ишора белгилари — ҳаракат қатнашчиларига йўлдаги ҳаракат тартиби хусусиятлари ҳамда аҳоли яшайдиган жойлар ва манзилларнинг жойлашуви ҳақида маълумот бериш учун қўлланилади. Сервис белгилари — транспорт воситалари, йўловчилар ва ҳайдовчиларга хизмат кўрсатиш жойлари ҳақида маълумот бериш учун қўлланилади. Қўшимча ахборот белгилари — улар б-н биргаликда қўлланилган белгиларга аниқлик кири-

тиш ёки уларнинг таъ-сирини чеклаш учун қўлланилади.

Барча белгилар қоронғи пайтларда ёритилиб туриладиган бўлиши ёки камида 100 метр наридан кўришга имкон берадиган материаллар б-н қопланиши лозим.

Ад.: Йўл ҳаракати қоидалари, Т., 2001. Собир Абдурасулов.

ЙЎЛ ЖАМҒАРМАСИ - умумий фойдаланишдаги автомобиль йўлларини лойиҳалаш, қуриш, қайта қуриш, тузатиш ва сақлаш ишларини маблағ б-н таъминлайдиган мустақил молия-кредит давлат муассасаси. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 й. 5 июлдаги қарори б-н ташкил этилган. «Ўзавтойўл» концерни таркибида.

Республика Й.ж. ширкат хўжаликлари, кооперативлар, транспорт, қурилиш корхоналари, ташкилотлари, савдо, банк муассасалари ва б.нинг даромади (фойдаси) дан ажратмалар (1%), «Ўзавтойўл» концерни таркибидаги корхоналар, бирлашмалар даромадларидан ажратмалар, автотранспорт воситаларининг Ўзбекистон Республикаси худудига кирганлиги учун олинадиган тўловлардан ва б. маблағлардан шаклланади.

Й.ж. маблағлари республика бюджети таркибига кирмайди ва олиб қўйилиши мумкин эмас, шунингдек, уларга солиқ солинмайди. Й.ж. маблағлари йирик объектлар қурилишларига, республика умумий фойдаланишдаги автомобиль йўлларини (44 минг км дан ортиқ, 2002) қуриш, таъмирлаш ишларига ва б. йўл эҳтиёжлари учун сарфла-нади. Й.ж. маблағлари 63 млрд. сўмни ташкил этди (2001; 2000 й.да 52 млрд. сўм).

Тоҳиржон Мирзаев.

ЙЎЛ МАШИНАЛАРИ — йўл қурилиш ишлариш ишлатиладиган машиналар. Й.м. нинг ўзиюрар, ўрнатма ва тиркама (автомобиль, трактор ва тягачларга тиркаладиган); тайёрлов ишларида ишлатиладиган (дарахт кулаткич, тош йиғич, юмшаткичлар) ва тупрок ишларида ишлатиладиган (бульдозер,

грейдер, грейдер-элеватор, экскаватор, арик қазигич, йўл ғалтаги, титрама зичлагич, зичлагичлар) хиллари бор. Грунтни қатлам-қатлам қилиб зичлашда ўзи ағдаргичлар, скрепер ва б. б-н келтирилган материал ғалтаклар, титрама ғалтак, шиббалагичлар б-н зичланади. Заминни тайёрлашда, такомиллашган, енгил йўл қопламаларини қуришда чакиқ тош, шағал, лагич, ювгич, бетон қорғич ва асфальт-бетон қорғичлар; йўл заминини ва қоп-ламасини ҳосил қиладиган машиналар: бетонни пардозлагичлар, гудронаторлар; йўлни таъмирловчи ва уни яхши ҳолатда сакловчи махсус машиналар: таъмирловчи автогрейдер ва текислагичлар, таъмирловчи гудронаторлар ҳамда битум қрзонлари, автотаъмирловчилар, қум отгичлар, супириб-йиғгичлар, сув сепиш машиналари, қор тозалаш ва б. машиналар бор. Й.м.да автоматик назорат қилиш қурилмалари ва гидравлик юритмалар қўлланилади. Й.м. йўл қурилиш ишларида, гидротехник, аэродром, санаот, фуқаро ва қ.х. қурилишида, кон санаотида ва б. да ҳам қўлланилади.

ЙЎЛ ЎТКАЗГИЧЛАР — икки ёки ундан ортик транспорт магистраллари кесишадиган жойга қуриладиган кўприк, транспорт воситаларининг мустақил ҳаракатланиши учун мўлжалланади. Й.ў. автомобиль йўли т.й. б-н кесишадиган жойга, шунингдек, транспорт воситалари ва йўловчилар серқ-атнов бўладиган шаҳар йўлларига қурилади. Й.ў. нинг шаклига кўра, планда тўғри чизиқли, эгри чизиқли; бир ва кўп ярусли; балкали, рамали ёки арка тизимли; металл, темир-бетон ва пўлат-темир-бетондан пролётли (ораликли) қилиб қуриладиган хиллари бор. Улар кўпинча 1—4 пролётли (10—40 м ва ундан ортик оралиқда) қилиб қурилади.

ЙЎЛ ҚУРИЛИШИ ИШЛАРИ - автомобиль йўлларини қуришдаги комплекс ишлар; тайёрлов ва асосий ишларга бўлинади. Тайёрлов Й.қ.и. да қурилиш участкаси бута, тўнка ёки тошлардан тозаланади, қурувчиларга вақтинчалик

тураржой, маиший иншоотларни қуриш ва б. амалга оширилади. Асосий Й.қ.и. йўл қурилишига керак бўладиган материалларни тайёрлаб берадиган тайёрлаш ишларига ва уларда қурилиш-монтаж ишларини амалга ошириш ишларига бўлинади. Тайёрлаш ишларига карьерлардан йўлларни қуриш учун керак бўладиган тош ёки бошқа материалларни қазиб олиш ва уларга ишлов бериш ишлари, шунингдек, бетон қоришмалар, йўл плиталари, қувурлар, кўприк конструкциялари ва б. тайёрланадиган ихтисослаштирилган қорхоналардаги ишлар қиради. Қурилиш-монтаж ишларига бевосита йўл трассасида амалга ошириладиган ишлар: йўл тўшамасини тайёрлаш, сунъий иншоотлар (туннель, йўл ўтказгичлар, кўприклар) қуриш, йўл қопламасини ётқизиш, йўл четини текислаш, нишаб ва ўйикларни мустаҳкамлаш, йўл белгилари, тўсикдар ўрнатиш ва б. Й.қ.и. йўл трассасидаги иш ҳажмини бир текисда тақсимлаб ва кичик йўл участкасидаги қатта ҳажмдаги ишлар (Мас, барланд тўкмалар барпо қилиш) ни бажариб амалга оширилади. Йўл қопламасининг хилига қараб Й.қ. и. технологияси тур-лича бўлади. Мас, асфальт-бетон ётқизишда асоснинг пастки қатламига қум сепиб, устки қаламига цемент қўшилган шағал ётқизилади, икки қатлам битум минерал ва асфальт-бетон аралашмаси ётқизилади. Й.Қ.и. йўл машиналари ёрдамида поток усудда бажарилади.

Ад.: Моилевич В. М., Основы организации дорожно-строительных работ, М., 1975.

ЙЎЛАК — тор йўл, қўча эшиги, дарвозахона б-н ҳовли, ичкари бинолар орасидаги ўтиш йўли. Бинолар орасида усти очик, баъзан усти берк бўлиши мумкин. Усти берк кенг Й. далон кўринишини олади.

ЙЎЛАКАЙ НЕФТЬ ГАЗЛАРИ – қ. Йўлдош нефть газлари.

ЙЎЛАРИЛАР, помпилидлар (Potpilidae) — пардақанотлилар туркумига мансуб арилар оиласи. Тана-

сининг уз. 3—25 мм. 3000 га яқин (Ўзбекистонда 100 га яқин) тури маълум. Ўргимчакларни овлайди. Тупроққа битта ёки бир неча камерали ин қуради. Ҳар бир инга урғочиси биттадан чақиб фалжланган ўргимчак олиб киради. Ҳар бир ўргим чакка битта ёки бир нечтадан тухум қўйиб, инининг оғзини лой б-н суваб ташлайди. Тухумдан чиккан куртлари ўргимчак тўқималарини еб, вояга етади.

ЙЎЛБАРС (*Panthera tigris*) — мушуксимонлар оиласига мансуб сит эмизувчи ҳайвон. Шу оиланинг энг йирик вакили. Танасининг уз. 160—290 см (баъзан 3 м дан ортиқ), думи 114 см гача, вазни 390 кг гача. Боши юмалоқ, малларанг, танасининг орқа ва ён томонларида кўндаланг қора йўллари бўлади. 7 та кенжа тури маълум. Ғарбий ва Жан.-Шарқий Осиё ҳамда Ҳиндистон я. о. да тарқалган. Россиянинг Приморье ўлкасида амур Й. и (*P. t. altaica*) учрайди. 20-а. нинг 30-й. гача Кавказ ортида, 50-й. гача Амударёнинг қуйи оқимида (турон Й. и *P. t. virgata*) учраган. Й. 20 а. бошларигача Чирчик ҳавзасида ҳам яшаган. Й., асосан, тўқайлар, қалин қамишзор ва тоғ ўрмонларида яшайди. Улар ёввойи туёқли ҳайвонлар, жумладан, тўнғизларни овлайди, одамхўр Й. камдан-кам учрайди. 2—3 йилда бир марта болалайди, ҳомиладорлик даври 98—112 кун, 2—6 та бола туғади; 5—6 ой эмизади. Болалари 1—2 ёшида мустақил яшай бошлайди. Сони жуда камайиб кетган, барча кенжа турлари Халқаро Қизил китобга киритилган.

ЙЎЛБАРСҚУЙРУҚ - Орол денгизининг жан. да, аввалги Мўйноқ я.о.нинг шим.-ғарбига туташган кирғоқ бўйи марза оролидан иборат кум тили. Орол денгизининг чекиниши туфайли қуруқлик б-н қўшилиб кетган. Бал. 53—54 м, уз. 21 км бўлган. Қад. учта кум марзасидан иборат. Шим.-ғарбида Йўлбарсқуйруқ бурни бўлган. Ў ерда 1960—80 й.ларда гидрометеорологик ст-я фаолият кўрсатган. Денгиз чекингандан кейин Й. ни бархандўнг кумлар қоплаган. Худудда қора саксовул, қандим каби буталар тарқалган.

ЙЎЛДОШ, бола ўрни — бола туғилгач, кетидан тушадиган ҳомила пардалари, плацентаси ва киндигидан иборат аъзо: ҳомилани она танаси б-н боғлаб туради. Туғруқнинг Й. тушиш даврида плацента ва пардалар бачадон деворидан тўла кўчади ва туғруқ йўллари орқали чиқади (яна қ. Плацента).

ЙЎЛДОШ НЕФТЬ ГАЗЛАРИ, йўлакай нефть газлари — нефть ва газ углеводородларидан ҳосил бўлган маҳсулотлар сифатида табиатда доимо бирга учрайдиган газлар. Ҳар қандай нефть уюмида маълум бир миқдорда газ миқдори мавжуд ва у қатлам шароитида нефтда эриган ҳолатда бўлади. Нефть ер юзасига чиккан пайтда у б-н биргаликда чиқади.

Қатлам нефтидан ажраладиган ва унинг ҳаракат йўлида бурғи қудуғи оғзидаги асбоблардан то нефтни йиғувчи пункт резервуарларигача ажраладиган газларнинг умумий миқдори потенциал газ омили деб аталади. Газ омили қатламда нефтда эриган газ миқдорини ифодалайди ва унинг қатламдаги миқдори захира сифатида ҳисобланади. Қатламдаги газ омилининг миқдори ва эриганлик даражаси қатламнинг тўйинганлик босимига боғлиқ. Демак, қатламдан олинаётган нефть ер юзига чикқач, газсиз нефть ва нефть газига ажралади. Нефть б-н чиқадиган Й. н. г.нинг 1 т нефтга тўғри келадиган миқдори бир неча м³ дан бир неча юз кубометргача бориши мумкин. Бу миқдор нефтнинг физик хоссаларига, қатламнинг жойлашиш шароитлари ва режимига, қатлам босими ва т-расига ҳатто йил фаслига ҳам боғлиқ ҳолда метан, этан, пропан, бутан, пентан ва гексан газларидан ташкил топган бўлади (езда Й. н. г. миқдори нисбатан кўпроқ).

Й. н. г. таркиби, асосан, тўйинган углеводородлардан иборат. Аксарият ҳолларда, бу газ метан ва этандан иборат бўлиб, оғир газлар кам учрайди ва уларнинг миқдори ҳам кам.

Газлар нефтдан трап (нефтни газдан ажратадиган асбоб) ёрдамида ажрати-

лади ва бурғи қудуғидан қувур орқали олиб кетилиб, ёқиб юборилади. Бу исрофгарчиликка ва экология мувозана-тининг бузилишига сабаб бўлади. Й. н. г.ни кон бўйича йиғиб, ундан фойда-ланиш мақсадга мувофиқ (яна қ. Газлар).

ЙЎЛДОШ ШАҲАР - йирик шаҳар атрофида (унинг чегарасидан ташқарида) бунёд этилган кичик шаҳар, посёлка. Й.ш. транспорт йўли орқали катта шаҳар б-н яхши боғланган бўлади. Унда, асосан; йирик шаҳарда ишлайдиган аҳолининг бир қисми яшайди. Й.ш. йирик шаҳарнинг бир қисми ҳисобланади. Саноат таракқиёти оқибатида вужудга келган. Бино ва иншоотлари аҳолининг яшаши, дам олиши учун қулай қилиб, табиат б-н уйғунлаштириб қурилади. Ўзбекистонда биринчи Й.ш.га 1966 й.даги зилзиладан кейин Тошкент шаҳар яқинида асос солинган (Сергели Й.ш.часи, 1967).

ЙЎЛДОШБОВЕВ Тоймас Соттиевич (1931.30.7, Тошкент) - физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1994), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1991), физика-мат. фанлари дри (1972), проф. (1983). Москва ун-тини тугатган (1954). Ўзбекистон ФА Физика-техника и. т. инти (1959—62, 1971 — 80), ТошДУ (1956— 59), Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тида илмий ходими (1962-71), Тошкент электротехника алоқа ин-ти проректори (1980 — 83), Ўзбекистон ФА Астрономия ин-ти директори (1983—95), Ўзбекистон ФА «Физика-Қуёш» ИИЧБ лаб. мудири (1995 й.дан). Илмий ишлари юқори энергиялар ядро физикаси, астрофизика ва космик нурлар физикасига оид. Й. ноёб қурилма ишлаб чиқиб, пионлар ва нуклонларнинг ядро б-н ўзаро таъсирларининг характерида муҳим фарқланишни аниқлади. Унинг «Помир» халқаро ҳамкорлик доирасида ўтказган кенг микёсдаги экспериментлари иккиламчи зарраларда азимутал корреляцияларнинг кескин ўсиш эффектининг кашф этилишига олиб келди.

ЙЎЛДОШЕВ Абдулазиз Даминович

(1921.8.11, Андижон вилояти, Хонобод ш. — 1968.16.9, Андижон) — 2-жаҳон уруши катнашчиси, лейтенант. 8-ўқчи дивизиянинг 229-полки, 6-ўқчи ротасининг командири. 1940 й.дан армия сафида. Сталинград жангида, Курск остоналаридаги жангда ва б. бир қанча шаҳарларнинг мудофаа жанглирида катнашган. Икки марта оғир ярадор бўлган. Днепр дарёсини кечиб ўтишда мислсиз жасорат кўрсатган Й. Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган (1943, 16-окт.). Урушдан кейин Андижонда артель раиси, пахта тозалаш з-дида директор ўринбосари лавозимида хизмат қилган. Хонобод ва Андижондаги кўча ҳамда Андижондаги 45-мактабга унинг номи берилган.

ЙЎЛДОШЕВ Баходир Турсунович (1945.7.9, Каттакўрғон ш.) — реж., Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1979), Ўзбекистон халқ артисти (1995). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1970). Ҳамза театрида реж. ассистенти (1968—70), реж. (1970-74), бош реж. (1974-84). 1984 й.дан Аброр Ҳидоятлов номидаги драма театрининг бош реж.и. Энг яхши спектаклари: «Рўйхатларда йўқ» (Б. Васильев), «Келинлар қўзғолони», «Фармонбиби аразлади» (С. Аҳмад), «Нодирабегим» (Т. Тўла), «Юлдузли тунлар» (П. Қодиров), «Зебуннисо» (Уйғун), «Майсаранинг иши» (Ҳамза), «Қора камар» (Ш. Холмирзаев), «Искандар» (А. Навоий), «Аршин мол олон» (У. Ҳожибеков), «Малика» (Фотима Галер), «Буюк ипак йўли» (М. Бафоев мусикаси асосида), «Бухоройи шариф» (С. Айний асари асосида), «Тоға-жиянлар» (Р. Бобожон) ва б. Бир қанча бошқа театрларда ҳам спектакллар қўйган: Муқимий театрида «Нодирабегим», Лаос театрида «Келинлар қўзғолони», АҚШда «Дунё ёшлари», Конибодом театрида «Судхўрнинг ўлими», Сирдарё театрида «Дардимни кимга айтай», «Маъмура кампир», Самарқанд театрида «Нодирабегим», «Чеча», «Буюк ипак йўли», Навоий театрида «Алишер Навоий» операси ва б. У,

шунингдек, мамлакатнинг турли саналарига бағишланган байрам томошаларини сахналаштирган: «Улуғбек юбилеи» (1994), «Наврўз» (1995), «Амир Темур юбилеи» (1996, Регистон), «Шарқ тараоналари» (1997) ва б. шулар жумласидан. Кинода актёр сифатида Олчинбек («Оловли йўллар»), Мухторов («Тогдаги учрашув»), Шерзод («Олмос камар»), Собиров («Ошпаз») каби образлар яратган. Унинг спектакллари ҳар бир воқеанинг, эпизоднинг моҳиятини ифодалашга қодир сахна воситаларига бойлиги б-н, тасвирий воситалар, мусиқа, пластиканинг мураккаб оҳангдошлиги б-н ажралиб туради. Шунингдек, янги сахна шакллари топиш, давр мавзуси, ғоялари, характер, ўзбек театри анъаналарини унутмаган ҳолда жаҳон театри жараёни кенгликларига чиқишга ингилиш, бугунги кун учун долзарб бўлган мавзунини ҳозиржавоблик б-н сахнага олиб чиқиш Ё. ижодига хос. «Меҳнат шуҳрати» орден б-н мукофотланган (1998).

ЙЎЛДОШЕВ Бехўд Содиқович (1945.9.5, Тошкент) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физика-мат, фанлари д-ри (1981), проф. (1987). ТошДУ ни тугатган (1968). Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тида илмий ходим (1968—83), директор (1990 й.дан). Ўзбекистон ФА Физика-техника и.т. ин-тида лаб. мудири (1984—90). 2000 й. 12 сент.дан Ўзбекистон ФА президенти. Илмий ишлари юқори энергиялар физикаси, ядровий физика ва элементар зарралар физикасига оид. Ё. раҳбарлигида Ядро физикаси ин-тида жаҳон стандартларига мос келувчи радиоизотопларни кенг қўламда и. ч. ва четга сотиш ишлари йўлга қўйилди; маҳаллий тоғ-кон саноати чикиндиладидан асл ва нодир металларни кўшимча равишда ажратиб олиш технологияси ишлаб чиқилди ва ҳ. к.

Ё. Вашингтон ун-ти физика ф-ти проф. (1977—78; 80—81; 89—90) сифатида юқори энергияли нейтриноларнинг ўзаро таъсирида бўладиган ядровий эффектларни ўрганиш бўйича

илмий лойиҳага раҳбарлик қилди. Кейинги йилларда АҚШ, Канада, Россия ва Ўзбекистон физиклари томонидан Канаданинг «Триумф» ядровий марказида ва Э. Ферми номидаги Миллий тезлаткичлар лаб. (Батавия, АҚШ) да ҳамкорликда бажарилаётган халқаро илмий лойиҳалар раҳбари.

Ё. бир қанча халқаро академиялар ва халқаро жамиятлар аъзоси, хорижий ун-тлар фахрий д-ри. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Бош таҳрир хайъати аъзоси (2001 й.дан). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1983). 2-чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати.

ЙЎЛДОШЕВ Иброҳим (1941, Жарқўрғон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). СамДУни тугатган (1965). 1965—96 й.ларда Жарқўрғон туманидаги 15-мактабда она тили ва адабиёти ўқитувчиси. Ё. ўқувчиларга замон талаблари асосида билим бериш б-н бирга, ўқувчиларнинг ёзма нутқини ўстириш, луғат бойлигини оширишга катта эътибор беради.

ЙЎЛДОШЕВ Карим Йўлдошевич (1933.10.5-Тошкент - 1999.22.10) -кардиолог, Ўзбекистон ФА акад. (1995), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1983). Тиббиёт фанлари д-ри (1971), проф. (1972), ТошТИни тугатган (1957). Тошкент врачлар малакасини ошириш инти кардиология ва функционал диагностика кафедраси мудири (1973 й.дан), Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазири ўринбосари (1973—82), Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазири Саломатликни тиклаш ва физиотерапия и.т. институти директори (1988 й.дан), Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси (1996 й.дан) ва тиббиёт фанлари бўлими раиси (1996 — 98), Ё. ички аъзолар клиник физиологияси ва патологияси, кардиология, гастроэнтерология, пульмонология, фармакотерапия ва саломатликни тиклаш муаммолари устида тадқиқот олиб борган. Ё. раҳбарлигида юрак-кон томир, нерв, овқат хазм қилиш система-

лари, нафас аъзолари, таянч-ҳаракат аппаратлари касалланган беморлар соғлигини тиклаш мақсадида организмдаги аъзолар ва системалар функциясининг маъромига физик омиллар таъсири ўрганилди. У Шарқ табобати марказини ташкил этиб, унинг фаолиятига раҳбарлик қилди. Россия тиббиёт ФА муҳбир аъзоси (1991).

ЙЎЛДОШЕВ Карим (1940.15.1, Тошкент) — реж., Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1980). Тошкент театр ва рассомлик санъати интенинг реж.лик ф-тини тугатган (1965). 1965—75 й.лар Наманган театрида реж., бош реж., директор, 1987—98 й.лар реж., 1999 й.дан яна бош реж. 1975—86 й.лар Қашқадарё театрида бош реж. Энг яхши спектакллари: «Сарвқомат дилбарим» (Ч. Айтматов), «Лайли ва Мажнун» (Хуршид), «Қароқчилар» (Ф. Шиллер), «Майна Ҳасанова» (А. Раҳмат), «Ғариблар» (В. Дельмар), «Ўн учинчи раис» (О. Абдуллин), «Усмон Носир қаерда» (А. Аъзамов), «Қатағон» (Ў. Ҳошимов), «Қирол Лирнинг сўнги набиралари» (Шекспир ва Пушкин асарлари асосида), «Алломиш» (А. Жаббор) ва б. Ҳамза театрида «Соҳибқирон Темури» (А. Орипов) спектаклини сахналаштирган.

ЙЎЛДОШЕВ Маҳмуджон (1953.11.8, Избоскан тумани) — хонанда, Ўзбекистон халқ ҳофизси (2000). Кучли, кенг диапазонли овоз соҳиби. Т. Жалилов номидаги Андижон мусиқа билим юртини тугатган (1973). Ашулачилик санъати сирларини дастлаб Х. Раҳимов, кейинчалик Ф. Мамадалиев, Ф. Ҳожикўлов, Ў. Нуралиевлардан ўрганган. Андижон мусиқа мактаби ўқитувчиси (1973—78), Андижон филармонияси (1979—86), «Мақом» ансамбли (1987 й.дан) хонанда. Репертуаридан мақом йўллари («Насруллоий», «Насри Уззол», «Чапандозси Ироқ»), катта ашула («Ўзбекистон», «Соз этгали келдик»), бастакорлар асарлари («Қоши ёсунму дейин», «Халқимиз», «Қаландар ишқи», О. Хотамов; «Қадимги Ушшоқ» туркуми, Ф. Мамадалиев; «Ёримга айтинг», «Қайдасан», «Муҳаббат лайлоси»,

А. Исмоилов) ва б. ўрин олган.

ЙЎЛДОШЕВ Муборак Сайдақулович (1934.23.2, Чимкент ш.) — театр рассоми, Ўзбекистон халқ рассоми (2000). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1962; Ч. Аҳмаров, М. Саидов, В. Рифтинлардан таълим олган). Навоий номидаги академик опера ва балет катта театрида рассом (1962—64; Ж. Пуччинининг «Флория Тоска» операси ва б.), Самарқанд опера ва балет театрида бош рассом (1964—72; С. Бобоевнинг «Ёрилтош» ва «Ҳамза» опералари, Б. Асафьевнинг «Боқчасарой фаввораси», М. Равелнинг «Болеро», С. Баласаняннинг «Лайли ва Мажнун» балетлари ва б. спектаклларнинг сахна безакларини яратди). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида педагог (1972—80). Й. ижодига тарихий мавзу етакчи ўрин тутди: «Гўрўғли», «Кўҳна Урганч», «Алломиш», «Авесто», «Хўжа Ҳофиз» туркумида асарлар, «Амир Темури» триптихи ва б.; Й., шунингдек, портретлар («Композитор Карим хожи», «Эргаш Жуманбулбул», «Пулкан шоир», «Ислом шоир» ва б.) мавзули асарлар («Самарқанд бозори», «Амир Темури макбараси» ва б.), натюрмортлар («Сирень» ва б.) муаллифи ҳамдир. Й. 1965 й.дан республика ва чет мамлакатларда ўтказиладиган кўргазмаларда ўз асарлари б-н фаол иштирок этади.

ЙЎЛДОШЕВ Муҳаммаджон Йўлдошевич (1904.1.5, Фарғона вилояти, Бешариқ кишлоғи — 1985.3.9, Тошкент) — тарихчи олим, шарқшунос. Ўзбекистон ФА акад. (1968). Ўрта Осиё коммунистик ун-тини тугатган (1928). Дастлаб партия ва маориф ишларида I ишлаган. 50-й.лардан сўнг илмий иш б-н шуғулланган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида шўъба мудири, кейинчалик катта илмий ходим (1961—82). Асосий илмий ишлари ўзбек халқининг ўрта аср тарихи ва манбашуносликка оид масалаларни ёритишга бағишланган. Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги тарихига оид архив ҳужжатларини топиш, тадқиқ этиш ва

нашр этишда алоҳида хизмат кўрсатган.

Ас: Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши, Т., 1959; К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI-XVII вв., Т., 1964; К истории крестьян Хивы XIX в., Т., 1996.

ЙЎЛДОШЕВ Садриддин Хўжаевич (1917.22.2 — Тошкент — 1993.24.4) -биолог олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1968), ВАСХНИЛ (1978) акад., биол. фанлари дри (1966), проф. (1970). Ўрта Осиё унти биол. ф-тини ту-гатган (1939). Тош-кент педагогика ин-тида ўқитувчи (1939-41), ўрта мактабда директор (1942-47). Ўзбекистон ФА Усим-ликлар экспериментал биол. си ин-тида аспирант (1948—51), катта илмий ходим (1951—54), Марказий илмий база директори (1954—58), шу ин-т директори ўринбосари (1958—65), директори (1966—70), Бутуниттифок Пахтачилик инти («СоюзНИХИ») директори (1972-76), ВАСХНИЛ Урта Осиё бўлими раиси (1976—84). 1984-93 й.ларда Ўзбекистон Пахтачилик и.т. ин-тида илмий маслаҳатчи. Илмий ишлари ғўза биологияси, айникса, уйнинг ётиб қолиши сабаблари, вилт касаллигига қарши кураш масалаларига ба-ғишланган. Тошкент 2, Тошкент 3 ғўза навлари муаллифларидан бири.

Ас: Полегаемость хлопчатника и пути её снижения, Т., 1966; Регуляция роста хлопчатника с помощью ретардантов, Т., 1977 (ҳамкорликда); Факторы урожайности хлопчатника, Т., 1982 (ҳамкорликда).

ЙЎЛДОШЕВ Файзулла (1912.15.9, Туркистон ш. — 1991) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси, лейтенант. 1942 й.дан фронтда. 42-ўқчи полкида бўлинма командирлари бўлиб хизмат қилган. Й. 1943 й. 27 сент.да Днепр бўйидаги жангда жасорат кўрсатган. Разведкада қатнашиб, душман ҳақида муҳим маълумот тўплаган. Днепрнинг ўнг қирғоғидаги жанглардан бирида оғир яраланган. Қахрамон унвонига сазовор бўлган (1943). Урушдан кейин Наманган вилоятининг Ирвадан

қишлоғида яшаган, ўрта мактабда директор бўлиб ишлаган. Наманган туманидаги 32-мактабга номи берилган.

ЙЎЛДОШЕВ Шукрулла Убайдуллаевич (1935.11.4, Тошкент) — механик олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1992), техника фанлари д-ри (1982), проф. (1983). Тошкент политехника ин-тининг механика ф-тини тугатган (1957). Ўрта Осиё қ.х.ни механизациялаш ва электрлаштириш и.т. ин-тида катта илмий ходим (1962—64), илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1974—76). Тошкент ирригация ва қ.х.ни механизациялаш муҳандислари ин-тида доцент ва кафедра мудири (1977—83), илмий ишлар бўйича проректор (1983—87), «Механизация» марказининг проректори (1987—91), 1997 й.дан кафедра мудири. Илмий ишлари қ.х. машиналарини таъмирлаш, уларга техник хизмат кўрсатиш, пахта териш машиналарининг техникавий даражасини ошириш, иш курсаткичларини яхшилаш ва б. масалаларга бағишланган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутаты (1995—2000).

Ас: Техническое совершенствование хлопкоуборочных машин, Т., 1976; Машиналар ишончилиги ва уларни таъмирлаш асослари, Т., 1994.

ЙЎЛДОШЕВ Эргаш (1924.1.5, Чуст тумани — 1991.8.1, Тошкент) — хонанда (драматик тенор), Ўзбекистон халқ артисти (1974). Тошкент консерваториясини тугатган (1958). Ўзбек анъанавий ижрочилик услубларини М. Узоқовдан ўрганган. Ижодий фаолиятини Чуст тумани к-з — с-з театрида бошлаган (1939—41). Янгийўл театри (1942-45), Тошсовет театри (1945—47) артисти, Ўзбек давлат филармонияси (1948—58), Навоий номидаги опера ва балет театри (1958—82)да яккахон хонанда. Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тида дарс берган (1982—88). Ижрочилик санъатида опера вокал техникаси, ўзбек анъанавий хонандалик услублари узвий боғланиб кетган. На-фаси кенг, баланд пардаларни равон ва мохирона эгаллаган. Мусикали

драмаларда Қодир, Норбўта (С. Абдулла; Т. Жалилов, «Тоҳир ва Зухра», «Офтоб-хон»), Ғирдак (Х. Олимжон; Ю. Ражабий, «Муқанна») ва б. образларни яратган; операларда Омон (Т. Содиков, Ю. Ражабий, Д. Зокиров, Б. Зейдман, «Зайнаб ва Омон»), Чўпон (С. Юдаков, «Майсаранинг иши»), Ниёз (М. Юсупов, «Хоразм кўшиғи»), Моний (М. Ашрафий, «Дилором»), Қодир (Т. Содиков, Р. Глиэр, «Гулсара») каби бош партияларни ижро этган. Репертуаридан мақом йўллари («Дугоҳ», «Баёт» ва б.), катга ашула, халқ («Танавот», «Зор этдинг») ва ўзбек бастакорларининг («Эй, сарви равон», «Дуторим»), «Ўйнаб ўтинг, шаббодалар», «Ўзбекистондан» ва б.) ашула, ялла ва кўшиқлари ўрин олган.

ЙЎЛДОШЕВА Жамилахон Тур-гунбоевна (1955.26.6, Риштон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Кўкон пед. ин-тини тугатган (1983). 1972 й.дан Риштон туманидаги 40-мактабда иш юритувчи, 1973 й.дан бошланғич синф ўқитувчиси. Й. ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилиятини ўстиришга алоҳида аҳамият беради, дарсда тест ва ноанъанавий дарс усулларидан, янги педагогик технологиялардан унумли фойдаланади.

ЙЎЛДОШЕВА Муҳаббат (1923.8.3, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1969). 1939 й.дан Республика ёш томошабинлар театрида ишлайди. У яратган образларнинг аксарияти ижобий бўлиб, унинг қахрамонлари ҳаётийлиги, самимийлиги, драматик кучи, инсон психологиясини чуқур ҳис қила билиши ва унинг руҳий ҳолатини то-мошабинга тўлиқ еткази олиши б-н ажралиб туради. «Қамар» (Х. Қосимов) спектаклидаги Қамар унинг сахнадаги илк ролidir. Энг яхши роллари: Золушка («Золушка»), Герда («Қор маликаси»), Ғужумой («Қовоквой ва Чаноқвой»), Мўътабар («Мардлар қиссаси»), Галя («Аму қахрамонлари»), Жулия («Вероналик икки йигит»), Еремеевна («Норасо»), Дора хола («Том тоғанинг кулбаси»), Она («Шум бола»)

ва б. У, шунингдек, травести роллар устаси. Телеспектаклларда Бувинисо («Элмурод»), Хосият хола («Эрк»), Она («Қоракалпоқ қизи»), Сора («Ғулгула»), Мулойим хола («Қайнона»), Ҳалима («Хожи афанди уйланармиш») каби образлар яратган. «Мехнат шухрати» ордени (1997), «Жасорат» медали б-н мукофотланган (1994).

ЙЎЛДОШЕВА Ҳайитгул (1948.8.10, Амударё тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1998). Ленинград унти кимё-биол. ф-тини тугатган (1972). 1973 й.дан Амударё туманидаги 30-ўрта мактабда (1975—85 й.лар 48-ўрта мактабда) кимё-биол. ўқитувчиси. Й. кимё фанидан дареларни чуқурлаштирилган дастур асосида олиб боради. У тест синовлари асосида ташкил қилинган синфларда дарс-маъруза, дарс-суҳбат, семинар усулларини қўллади; бу усуллар ўқувчиларнинг мус-тақил фикрлаши, билим доирасини кенгайтишида ўз самарасини кўрсатди.

ЙЎЛДОШЛИЛАР, юксак сутэми-зувчилар (Euteria, яъни Placentalia) — сут эмизувчилар кенжа синфи. Ҳақиқий йўлдоши бор; халтаси бўлмайд. Эмбриони бачадонда ривожланади. Бирмунча ривожланган, яъни мустақил сут эма оладиган бола туғади. Тишлари 2 хил (сут ва доимий тишлар) бўлиб, 2 марта алмашинади. Бош мия катга ярим шарлари яхши ривожланган, сўгал тана орқали ўзаро бирлашган. 18 та: хашаротхўрлар, жунқанот-лилар, қулқанотлилар, приматлар, чалатишлилар, панголиналар, товуш-консимонлар, кемирувчилар, китсимонлар, йирткичлар, куракоёқлилар, найбурунлилар, хартумлилар, даманлар, сиренлар, сўғалоёқлилар (баъзан жуфт туёқлиларга киритилади), тоқтуёқлилар, жуфттуёқлилар туркуми бор.

ЙЎЛ-ЙЎЛ КИТЛАР (Balaenopteidae) — китлар туркумининг бир оиласи. Тишсиз (мўйловли) китлар кенжа туркумига мансуб. Томоғи ва қорнида тана бўйлаб узунасига кетган 12 дан 114 тагача тери бурмалари (йуллар) жойлашган (номи

шундан олинган). Кит оғзини очганда тери бурмалари ёйилиб, оғиз бўшлиғи кенгайди, бу эса кўп озиқ тутишга ёрдам беради. Танасининг уз. 7,5 м дан (кичик Й.-й. к.) 33,3 м гача (кўк кит). 6 тури: кўк кит, финвал, сейвал, брайд, кичик ва букри кит турлари бор. Оғзининг хар томонидан 270—430 та шох пластинка (кит мўйловлари) жойлашган. Улар ёрдамида Й.-й. к. сувдан майда организмларни сузиб олади. Й.-й. к. барча океанларда кенг тарқалган. 2—3 ёшида вояга етади. Фаслга қараб турар жойи ўзгариб туради. Бўғозлик даври бир йилча. 2—2,5 йилда битта бола туғади. Боласи онасидан 4 марта кичик. Боласини 8 ой эмизади. Бу китларнинг иқтисодий аҳамияти катта. Мас, 1 та кўк кит 20 т мой, 30—40 т гўшт, 1 т жигар ва б. маҳсулотлар беради. Ҳоз. Й.-й. к. сони кескин камайиб кетганлиги туфайли уларни овлаш тақиқланган.

ЙЎЛЛАР — транспорт воситалари ва пиёдалар ҳаракатланиши учун мўлжалланган ер сиртидаги махсус тайёрланган қисмлар; йўловчилар ва юкларни ташийдиган юк кўтариш-ташиш иншоотлари (Мас, Канат йўл). Рельсиз ва рельсли хиллари бор. Рельсиз Й.га мамлакатнинг йўл тармоғини ташкил этувчи автомобиль йўли, велосипед йўли ва б. қиради. Рельсли Й.га ер полотносига ётқизилган рельсли йўллар (қ. Темир йўл), таянчларга маҳкамланган рельсбалкали осма Й. (қ. Монорельсли пул) қиради. Й. саноат ва қ. х. корхо-наларидан, омборларда аҳоли яшайдиган жойлар, маъмурий иқтисодий ва саноат марказлари ўртасида транспорт алоқаларини таъминлайди (яна қ. Транспорт).

ЙЎЛЛУҒ ТЕГИН (7-а. охири - 739) — Турк хоқонлиги хоқони (734—739), илк туркий тарихчи, ёзувчи ва шоирлардан бири. Билга хоқоннинг вафотидан сўнг ўзини Ижан хоқон деб атаган. Тан империясига (Хитой) 3 марта элчилар юборган. Унинг даврида давлатда барқарорлик ва тинчлик сурган. Култегин (732), Билга хоқон битиклари (735)нинг муаллифи бўлган. Ушбу битиклар

жаҳон адабиётчилари томонидан юксак баҳоланган, ёзувларда ўша давр тарихий воқеалари ҳаққоний ёритилган.

Ад.: Гумилев Л. Н., Древние тюрки, М., 1967; Қадимий ҳикматлар, Т., 1987.

ЙЎЛЧИЕВА Муножотхон Абдувалиевна (1960.26.11, Булоқбоши тумани) — хонанда. Ўзбекистон халқ артисти (1994). Тошкент консерваториясини тугатган (1985). Анаънавий хонандалик ва мақом санъати сирларини М. Мирзаев ва Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Ш. Мирзаевлардан ўрганган. Ўзбекистон телерадиоқўмитасининг «Мақом» ансамблида (1980—82), М. Қориёқубов номидаги Ўзбек давлат филармонияси (1982 й.дан, 1996 й.дан «Ўзбекнаво»)да хонанда. Репертуаридан мақом йўллари («Сарахбори Наво», «Сарахбори Дугоҳ», «Мўғулчаи Наво», «Талкини Ушшоқ» ва б.), ўзбек мумтоз ва халқ ашулалари («Ушшоқ», «Муножот», «Чоргоҳ», «Танавор», «Ўзганча», «Гиря» ва б.), катта ашулалар («Эй, дилбари жоним», «Ишқинг ўтиға» ва б.), ўзбек бастакорлари асарлари — «Нихон этди», «Меҳнат аҳли» (М. Мирзаев), «Бул ажаб», «Қаёнди», «Раъно киби» (Ш. Мирзаев) ва б. ўрин олган. Ҳофиза ўзининг ноёб овози, чуқур ҳиссиёт ва дардли нола-ларга бой ижроси, ўзига хос, юракдан куйлаш услуби б-н ажралиб туради. Бастакор ва созанда Ш. Мирзаев бошчилигидаги мусикачилар гуруҳи б-н Осиё, Европа, Америка ва Африка мамлакатларида бир неча марта гастролда бўлган. Й. ижро этган ашулалари грампластинка (Тошкент, 1981) ва компакт диск (Франция, 1995; Германия, 1997)ларга ёзилган. Унинг ижодига бағишланган 2 фильм («Ўзбеккинохроника» студияси, 1982; «Ўзбектелефильм» студияси, 1983) ва 3 видеофильм («Ўзбектелерадиокомпаниясининг «Видеофильм» студияси, 1987, 1993, 2000) суратга олинган. «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998). «Шарқ тароналари» 1-халқаро мусиқа фестивалида 1-мукофот совриндори (1997).

ЙЎЛЎТАН — Туркменистоннинг Мари вилоятидаги шаҳар (1939 й.дан). Йўлўтан тумани маркази. Т.й. станцияси. Мурғоб дарёсининг қуйи оқимида, Мари ш.дан 61 км жан.да, Мари — Сархадобод йўналишидаги т.й. станцияси. Аҳолиси 27 минг киши (1999). Й. 1939 й. гача т.й. станцияси ёнидаги аҳолиси, асосан, савдо-сотик б-н шу-ғулланадиган қишлоқ бўлган. 1940—60 й.ларида Й. яқинида Сариези сув ом-бори қурилган. Шаҳарда пахта тозалаш з-ди, трикотаж, ип йиғирув ф-калари, сут з-ди, мол фермалари бор. Пахта уруғчилиги ва селекцияси бўйича илмий тадқиқот инти фаолият кўрсатади. 6 умумий таълим мактаби, кутубхона, маданият ва истироҳат боғи, марказий касалхона, маиший хизмат кўрсатиш ва савдо шохобчалари бор.

ЙЎРМА — бадий чок тури; каштадўзликда занжирсимон кўринишга эга. Игна, илмоқли бигиз б-н тикилади. Й. чокида тикилганда матонинг ўнг томонида ҳалқалар занжири, тескари томонида эса тўғри чизиклар ҳосил бўлади. Илмоқли бигиз б-н кашта тикаётганда матонинг энг қуйи қисмидан бошлаб юқорига томон тикилади. Дастлаб бигиз санчилик матонинг орқа томонига ўтказилади, унга каштадўз орқа томонидан бир қўл б-н тутиб турган ипни илантириб ипни матонинг ўнг томонига чиқаради, бигиз яна санчилади, мато юзасида ҳалқа ҳосил бўлади... шу тарзда ҳалқалар занжири вужудга келади. Игна б-н тикканда юқоридан пастга томон тикилади. Игнага ўтказилган ип мато юзасида бир қўл б-н ушлаб турилади, санчилик чиққан игна б-н ҳалқа ҳосил қилинади. Й. чоки б-н кўпгина жияклар, безак буюмларнинг хошиялари, шунингдек, қатга кашталарнинг айрим қисмлари тикилади. Й. чоки тикув машинада қам тикилади, машина чоки попури номи б-н машҳур. Бухоро, Самарқанд, Қашқадарёда кашталарнинг асосий қисми шу чокда тикилади.

ЙЎРМАДЎЗЛИК — каштадўзлик тури; бадий буюмлар (дўппи, чойшаб, гулкўрпа, кирпеч, зардевор ва б.),

кийимларга йўрма чокда гул (нақш) тиқиш касби. Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган. 19-а. гача Бухоро, Хива шаҳарларида, 19-а.нинг 2-ярмидан Тошкент ва Қўқонда кенг тарқалган. Чарм ва мовут буюмларга (камар, пичок ва қилич қинлари, китоб муковалари), овчилар кийимлари, пўстинларга безак кашта гуллар йўрма чок б-н тикилган. Тикув машиналари (попоп) да тиқиш усули ўзлаштирилган, қўлда тиқиш камайди.

ЙЎРҒА ТУВАЛОҚ (*Chlamydotis undulata*) — тувалоқсимонлар оиласига мансуб қушларнинг бир тури. Вазни 1,1 кг дан 2,4 кг гача; қаноти 350—450 мм. Бўйида узун патлардан иборат «ёқа» бўлиши б-н бошқа тувалоқлардан фарқ қилади. Патлари сарғиш қум рангида, бошқариш патларида қорамтир қўнғир қўндаланг йўлларининг бўлиши уни чўл шароитида йирткичлардан пана қилади. Ерда тез (соатига 35—40 км гача) югуради. Шим. Африка, Арабистон я. о., Кичик, Ғарбий ва Ўрта Осиё, Жан. Қозоғистон, Ғарбий Мўғулистон ва Сынъязнинг чўл ва ярим чўл минтақаларида тарқалган.

Ўзбекистонда Қизилқум ва очик даштларда учрайди. Ареалининг жанубий қисмида ўтроқ яшайди; шим. қисмидан Арабистон, Ғарбий Осиё ва Туркменистонга қишлоқ учун учиб келади. Асосан, ҳашаротлар, қисман ўсимликлар б-н озикланади. Ер юзасига уя қуради: апр. — май ойларида 1—3 та тухум қўяди. Тухумларини фақат модаси босади. Шим. ҳудудлардан қишлоқ жойига авг.—сент. ойларида учиб кетади. Ов қушлари қаторига қиради. Сони кескин камайиб кетгани тўғрисида Ўзбекистон Қизил китобида қиритилган.

ЙЎСИНСИМОНЛАР, мохсимонлар (*Briopsida*) — юксак ўсимликларнинг бир бўлими. Баъзи олимлар архегониал ўсимликлар синфи деб ҳисоблайди. Й.да чин илдиз ва ўтказувчи тўқима бўлмайди. Тубан Й. талломли, бирмунча мураккаблари эса поя ва баргли. Й.да яшил ўсимлик жинсий бўғин гаметофит, жинсиз бўғин спорофитдан устун-

лик қилади. Жинсий урчиш антеридий ва архегоний ёрдамида содир бўлади. Антеридийда ҳосил бўлган 2 хивчинли сперматозоид сув орқали ҳаракатланиб, архегоний томонга интилади ва тухум хужайрани уруғлантиради. Уруғланган тухум хужайра (зигота) ривожланиб, спорангий ҳосил қилади.

Ў. палеозой эрасидан маълум. Сувўтларнинг қадимий вакилларида келиб чиққан. Иккита синфи — жигарсимон (*Нератисае*) ва япроқсимон (*Musci*) йўсинлар бор. Ер юзидан 40000 га яқин тури маълум. Ў.дан торф ҳосил бўлган.

ЙЎТАЛ — мураккаб рефлектор ҳолат, ихтиёрий ёки ғайриихтиёрий равишда тез нафас чиқариш ҳаракати; нафас аъзоларининг ҳимояланиш-тозаланиш реакцияларидан бири. Ў. марказий нерв системаси (Ў. маркази узунчок миёда жойлашган) томонидан идора этилади. Нафас йўллари ва ўпка яллиғланганда, шунингдек, нафас йўлларида чанг, тўзон ва б. ёт нарсалар тушганида Ў. пайдо бўлади. Баъзан нафас йўллари шиллик қавагининг «қичишиши»дан ёки безовталаниш ва зўриқишдан (асабийлашиш туфайли) Ў. юзага келади. Ў. вақтида, аввало чуқур нафас олинади, сўнг нафас мускуллари таранглашади, ҳиқилдоқцаги овоз ёриғи эса беркилади — кўкрак бўшлиғида юқори босим вужудга келади. Шундан кейин торайган овоз ёриғи орқали кучли ҳаво оқими юқори босим б-н кетма-кет ташқарига отилиб чиқади ва, айна вақтда, у ўпкадан балғам ёки ёт зарраларни илаштириб ҳайдаб келади.

Ў. узун-қисқалигига қараб хуружли (кўкйўталда), даврий (бронхитда), тўхтовсиз, қиска (плевритда); товушига кўра — хириллаган (ҳиқилдоқ шикает ланганда ва истерия вақтида), бўғиқ (товуш бойламларининг яллиғланиши ва яраланишида); балғам ҳосил бўлишига қараб — ҳўл (балғам келади) ва қурук бўлади. Ў. тез ва қаттиқ тутганда кўкракни оғритиши, беморни ҳаллослатиши ва ҳатто уйқу бермаслиги мумкин. Мудом ва бот-бот Ў. тутиши

ўпка эмфиземаси, юрак-ўпка етишмовчилигига олиб келади. Ў.ни бартираф этиш учун врачга мурожаат қилиш лозим.

Даволаш. Асосан, Ў.га сабаб бўлган касаллик даволанади, балғам кўчирадиган, йўтал марказига таъсир этадиган дорилар берилади. Қурук Ў.да оғрикни ва Ў.ни қолдирувчи доридормонлар тавсия этилади. Врач тавсиясига кўра, томоққа, кўкрак соҳасига горчичник қўйилади, иссиқ сутга асал кўшиб ичирилади, дорили ингалация қилинади. Ў. кўкйўтал, грипп ва б. инфекцияни касалликлар белгиси бўлиши мумкин, шу сабабли, йўталганда оғизга дастрўмол тутиш зарур (уни тез-тез ювиб, дазмоллаб туриш керак).

ЙЎҚЛОВ, жўқлов, йўқланди — қариндош-уруғ, дўст-танишларнинг маълум муносабат б-н ҳол-аҳвол сўраш, қутлаш учун бир-бириникига бориш одати. Ў. кишиларни қадр-оқибатга ўргатадиган миллий анъанадир. Ў.нинг баъзи хиллари: келинни йўқлаш — киз узатилгач, 7—8 кун ўтгандан сўнг унинг дастурхон тайёрлаб, келинни йўқлайдилар. Фарзанд кўрган аёлни Ў.да махсус тайёрланган дастурхон устига кийимлик, чакалокқа кийим-кечак қўйиб борилади. Сафардан қайтганни Ў.да ҳаж, узок савдо сафаридан, армия, ўқиш, курорт ёки саёҳатдан қайтиб келган кишини йўқлаб борилади. Ў.нинг турларидан бири беморни касалхонага ёки уйга бориб йўқлашдир. Ў. б-н борганлар азиз меҳмонлар сифатида кутилади, зиёфат б-н кузатилади (беморни Ў. бундан мустасно). Ўзбекистоннинг айрим туманларида, асосан, чорвачилик б-н шуғулланиб келган кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли ўртасида вафот этганларни эслаб йиғлаш (жўқлов) сақланиб қолган. Ў.да вафот этган одамнинг қариндош-уруғлари қаерда яшамасин, ўлим ха-барини эшитгач, жонлик (қўй, эчки) олиб, мусибатхонани йўқлаб эшикдан аза тўртликларини айтиб, йиғлаб киради. Баъзи жойларда йигит ўлган бўлса,

от ясатилади, мархумнинг кийимлари от устига қўйилиб, аёллар унинг атрофида йиғлаб, мархумни йўқлайдилар. Мархумга қилинадиган Й.ларнинг Ўрта Осиё иклим шароитига мослаштирилганлари ҳам кўп. Мас, лайлак келганда, биринчи қор ёқканда (корёғди), ўрик гуллаганда, гуллар очилганда, тут пишиғида, қовун-узум пишиғида ва б. вақтларда ҳам мархумни эслаб туриш одат бўлган. Бу одатларнинг аксарияти исломгача бўлган эътиқодларнинг қолдиқларидир.

ЙЎҒОН ИЧАК — одам ва умуртқали ҳайвонлар ичагининг бир қисми; ўнг ёнбош соҳасида бевосита ингичка ичакдан кейин бошланиб орқа чиқарув тешиги (анус) б-н тугайди. Эволюция жараёнида умуртқали ҳайвонлар йўғон ичагининг шакли ўзгарган: тубан умуртқалилар, рептилийлар ва қушларда Й.и. қиска, у б-н ингичка ичак ўртасида аниқ чегара йўқ. Тоғайли ва икки хил нафас олувчи балиқлар, қуруқда ва сувда яшовчилар, судралиб юрувчилар Й.и. клоакага туташади. Кўпчилик сут эмизувчилар, хусусан, одамда Й.и. кўричак (аппендикс ўсимтаси б-н), чамбар ичак (кўтарилувчи, кўндаланг, тушувчи ва сигмасимон қисмлари б-н) ва тўғри ичакдан иборат. Одам йўғон ичагининг уз. 1,5—2 м бўлса, диаметри ингичка ичакка нисбатан икки ҳисса катта. Унинг девори эса шиллик, шиллик ости қавати, мускул ва сероз пардадан иборат. Шиллик пардада кўндаланг жойлашган бурмалар бўлиб, унда шиллик ишловчи майда безлар ва лимфoid тўқималар мавжуд. Узунасига йўналган мускул толалари лентасимон тарқалганидан ичакдаги моддалар секин (16—18 соат) йўналади. Й.и.нинг кўтарилувчи қисмида овқат қолдиғининг бир қисми ва сув шимилади. Овқат таркибидаги клетчатка Й.и.да пар-чаланиб, унинг маълум бир қисми шимилади. Ахлат, асосан, Й.и.да шаклланиб тўғри ичакда йиғилади ва ихтиёрий бўшалиш рўй беради. Й.и. касалликларидан аппендицит, колит, проктит ва б. кузатилади.